

Dubrovnik i Velika župa Dubrava 1941.-1944.

Kristić, Kristijan

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:893810>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-12**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

Dubrovnik i Velika župa Dubrava 1941.-1944.

**(Ne)funktionalnost ustaških vlasti u odnosu na
zaleđe)**

Diplomski rad

Student: Kristijan Kristić

Mentor: red. prof. dr. sc. Ivo Goldstein

Uvod

Dubrovnik i dubrovačko područje bili su poprištem zanimljivih zbivanja tijekom Drugog svjetskog rata. Kad govorimo o granicama prostora na kojem su se zbivala ratna događanja to je teritorij današnje Dubrovačko-neretvanske županije od Prevlake do granice s BiH u Neumu, ali i šire područje Velike župe Dubrava koje je obuhvaćalo veliki dio istočne Hercegovine kao što je Trebinje na jugu i Gacko na sjeveru. Postojanje struktura vlasti NDH koje su bile "de iure" službene, okupacijskih vlasti Italije, odnosno Njemačke, četnici i partizanska vojska situaciju pravi složenom i delikatnom za obradu. Također, samo središte sa apsolutnom hrvatskom većinom te zaleđe sa srpskom tvorilo je posebnu situaciju. U radu će biti opisana specifičnost položaja Dubrovnika u tadašnjim političkim okolnostima sa naglaskom na partizanski otpor, kao i na odgovor vlasti NDH. Dubrovnik se dosada rijetko spominjao u kontekstu velikog stradanja u Drugom svjetskom ratu, ali činjenica je da se rat u gradu i okolini zbivao sa svim svojim nedaćama koje ga čine ratom. Od iskaza građanskog neposluha u samom početku pa do ozbiljnijih borbenih djelovanja, sami grad je bio žrtva bombardiranja obiju zaraćenih strana u kojima su stradali i brojni nedužni civili. Osim toga, ustaška vlast je odmah po uspostavi započela sa terorom prema građanima srpske i židovske nacionalnosti, ali i onim Hrvatima koji nisu podržavali ustaški režim. Talijani, a kasnije Nijemci, imaju stvarnu vlast u gradu, a posebno zanimljivo je i to da četnici potpuno mirno šetaju gradom, pomagani i uzdržavani od strane talijanske okupacijske vlasti.

Metodologija i istraživačka pitanja

Glavni izvor će biti dokumenti kako Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, tako i spisi ustaško-domobranskih vlasti te talijanskih i njemačkih oružanih snaga. Istraživačko pitanje će biti usmjereno na utvrđivanje i potvrđivanje hipoteze da je vlast Nezavisne Države Hrvatske bila nefunkcionalna, a pogotovo na relaciji središte – zaleđe. Faktografski će biti navedeni svi značajniji događaji vezani za sami prostor, dotaknuti će se i povijest Dubrovnika i okolice, njegov etnički sastav i razne političke tendencije kroz povijest, a koje su imale snažan odjek baš u Dubrovniku. Ova tema nije adekvatno obrađena kako u domaćoj, tako i u svjetskoj historiografiji, izuzev dijela Nikole Anića i Franka Miroševića koji su se bavili ovom tematikom. Kao i u svakoj povijesnoj temi i u ovoj se treba stvari sagledati u kontekstu vremena, strogo po pravilima struke. Tema je poprilično recentna te se može sagledati sa raznoraznih ideoloških pozicija. Takav pristup za povjesničara-istraživača je moguć, ali u prvom redu pred očima trebaju uvijek biti prvenstveno pravila struke i formalna logika kao i rigorozno kritičko proučavanje izvora. Da bi bilo moguće potvrditi nefunkcionalnost ustaških vlasti potrebno je objasniti razloge razvoja te i takve nefunkcionalnosti, a koji su proizašli iz djelovanja samih institucija vlasti, a kojih je središte bilo u samom gradu Dubrovniku koji je kao takav bio središte i logistička potpora nižim, kotarsko-općinskim jedinicama vlasti u zaleđu. Brojni zločini bili su manifestacija same srži ustaške ideologije, a koji su doveli do sveopćeg ustanka. Prvi val zločina i agresije najviše je pogodio upravo dubrovačko zaleđe koje je administrativno pripadalo Velikoj župi Dubrava. Iako je zločina bilo i u drugim krajevima NDH, teško se oteti dojmu da su ti zločini najbestijalniji bili upravo na području Hercegovine, možda čak i brojniji i bezobzirniji nego na prostoru Like, koja je također bila jako pogođena ustaškim nasiljem. Lančanom reakcijom sve veći broj zločina stvara sve veću želju za preživljavanjem, a želja za preživljavanjem stvara sve veći i jači ustanak. Daljnjim političkim utjecajem određenih elemenata dolazi do prevladavanja četničkog ili partizanskog elementa, a prevladavanjem prvog dolazi i do bestijalnih zločina nad hrvatskim i muslimanskim pučanstvom. U svomu tome vrtlogu ustaške vlasti gube veliki dio stvarne vlasti te veliki dio teritorija Velike župe Dubrava ne drže pod svojom kontrolom, a oružničko-domobranske postaje u istočnoj Hercegovini su bile sve samo ne sigurne. Mnoštvo izvještaja nižih oružničko-domobranskih časnika svjedoči o takvome stanju, a ustanički izvještaji, u prvome redu partizanski, iz mjeseca u mjesec svjedoče o jačanju partizanskih jedinica, pogotovo u onom dijelu Velike župe Dubrava koji je pogođen ustaškim zločinima u većoj mjeri. Takvo stanje, koje se može iščitati iz partizanskih izvještaja,

svjedoči o nužnosti ustanka i borbe za goli opstanak. Da bi se mogla dobiti cjelovita slika o ovoj problematici, osim primarnih izvora, odnosno spomenutih izvještaja i pisama, potrebno je koristiti i one sekundarne, uz već spomenute knjige Anića i Miroševića. To su u prvom redu djela koja se bave vojnom poviješću za vrijeme Drugog svjetskog rata na području Balkana i poviješću nasilja na istom prostoru.

Dubrovnik

Na ulasku u Jadransko more Dubrovnik je prva otocima zaštićena točka, u prvom redu Lokrumom i Elafitskim otočjem, na pomorskom putu od istoka prema zapadu, a dolinom Neretve najbrže je povezan s unutrašnjošću, a upravo će ta povijesna povezanost igrati bitnu ulogu i u epohi koja će biti obrađena u ovome radu. Recentnija arheološka istraživanja utvrdila su da je naselje na mjestu današnjeg grada postojalo već u 6. stoljeću, a a po nekim renomiranim povjesničarima i prije. Širi se dolaskom Hrvata, a nakon napuštanja i uništavanja antičkog Epidaura (današnjeg Cavtata) negdje u 7. stoljeću. Upravo je razvijeni promet između istoka i zapada, za vrijeme i nakon križarskih pohoda na istok, potaknulo su u 12. i 13. stoljeću razvoj trgovačkih središta komunalnog tipa na Mediteranu i Jadranu, a jedno značajnije među njima bilo je i dubrovačko.¹ Oslobođanje od mletačkog utjecaja, koji jenad Dubrovnik uvijek bio prijetnja, ishodeno je Zadarskim mirom 1358.² Taj mir je jedan od presudnijih događaja za političko-gospodarski razvoj Dubrovnika. Ostalim dalmataiskim gradovima to nije uspjelo pa su 1420. g. Postali sastavni dio Mletačke Republike. Već tijekom 14. i u 15. stoljeću Dubrovnik postaje, uz Veneciju i Anconu, lider trgovine i prometa na Jadranskom moru. Ugovorima i kupnjom te vještom diplomacijom Dubrovčani proširuju svoj teritorij od Kleka, neposredno sjeverno od današnje neumске općine u BiH pa do Sutorine na ulazu u Bokotorski zaljev, zajedno s otocima Mljetom, Lastovom, Elafitima i Lokrumom. U 15. stoljeću potpuno je formiran državno-pravni položaj i hijerarhija Dubrovačke Republike, što znači samostalno biranje kneza na mjesečnoj bazi i vijećnika, kovanje novca i državna zastava i grb s likom sv. Vlaha, samostalna jurisdikcija i pravo otvaranja brojnih konzulata u inozemstvu. Prema aristokratskom ustavu, Republika je bila tipična aristokratska, temelj državne vlasti činilo je Veliko vijeće dubrovačke vlastele, odnosno skupština koje bira Vijeće umoljenih i Malo vijeće kao izvršni organ Velikog vijeća, odnosno vlada. Knez se birao svaki mjesec kao figurativno-

¹ Robin Harris. *Povijest Dubrovnika*. Zagreb: Školska knjiga, 2022: 227.

² mirovni ugovor sklopljen između hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika I. Anžuvina i Mletačke Republike dana 18. II. 1358. u sakristiji crkve samostana sv. Frane u Zadru, kojim je Dalmacija sljedećih pola stoljeća bila inkorporirana u Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo. Već 1345–46. Ludovik je, tijekom vojne akcije protiv Mlečana kraj Zadra, neuspješno pokušao ostvariti vlast nad cijelom Dalmacijom, radi sjedinjenja Hrvatsko-Ugarskog i Napuljskoga Kraljevstva. Pošto je 1348. bilo ugovoreno osmogodišnje primirje između sukobljenih strana, slijedile su obostrane diplomatske akcije, a sve do 1356. Mlečani su povremeno plaćali novčani danak hrvatsko-ugarskom kralju, kako bi ga odvratili od njegovih namjera. No tijekom sukoba za bibrirsku baštinu 1348–55. došlo je do ponovnih diplomatskih prijevora i vojnih sukobâ. God. 1356. Ludovik je, sklopivši savez s Genovom te potaknut od rimsko-njemačkog cara Karla IV. Luksemburškoga, zaratio protiv Mletačke Republike, koja je tada bila oslabljena ratom protiv Genove i unutrašnjim političkim sukobima za vladavine dužda Marina Faliera. U lipnju 1356. kraljevska vojska prodrla je do Trevisa, što je Mlečane prisililo na pregovore i sklapanje primirja 11. XI. 1356. Ludovik je potom uredio odnose u Bosni i Usori te poslao banske vojske pod zidine dalmatinskih gradova.

nominalni simbol vlasti. Dubrovčani su već u 15. stoljeću dobro organizirali tranzitnu trgovinu s balkanskim zaleđem, ozbiljno ugrožavanom od osmanske ekspanzije. Zbog sve jače osvajačke politike Osmanlija na Balkanu, Dubrovačka Republika je 1525. prihvatila osmansko tutorstvo i plaćanje poreza, ali su od njih ishodili slobodu trgovanja po čitavom Osmanskom carstvu, uz carinu od samo 2 %.

Veze Dubrovnika i zaleđa

Kako su bile jake veze Dubrovnika i zaleđa svjedoče brojni izvori. One nisu bile samo službene već i neslužbene, s protuosmanskiom pubunjenicima: "Hercegovačko stanovništvo pružalo je određeni otpor napadima i pljačkama, a ponekad su morali potražiti i pomoć kod susjeda seljaka Dubrovčana koji su im pomagali hraneći ih i skrivajući ih. Ta solidarnost bila je izražena s obzirom da su se dubrovački seljaci isto tako znali naći pod napadom Turaka što im nije bilo ugodno. Turci su sve to znali i prigovarali dubrovačkoj vladi kako skriva kršćane pod svoj krov, a koji su neprijatelji Turaka. Dodatne probleme dubrovačka vlada imala je i zbog činjenica da su neki dubrovački seljaci odlazili boritise za pokret otpora koji je sve više i više uzimao maha. Ovi događaji dodatno su stvarali probleme dubrovačkoj vladi koja se morala opravdavati Turcima i proglasiti zabranu pomaganja i skrivanja. Kada su Turci nešto gradili i tražili od Dubrovčana određene majstore, vlada je na sve moguće načine to odugovlačila i odgađala samo da im ne pomogne. Dubrovčanima su se s vremena na vrijeme znali upućivati prigovori za njihove poteze, a najviše biprigovaraotrebinjski susjed Osman beg koji je koji je bio neprijateljski naklonjen prema Dubrovačkoj Republici. On je uveo novi namet na dubrovačku robu i to u iznosu 16% vrijednosti robe. Godine 1715. Turci su Dubrovčane pokušali pretvoriti u svoje podanike, ali angažmanom i vještinama Luke Kirika dubrovačkog predstavnika u Carigradu to nisu ostvarili."³ Stalno će kroz povijest postojati veza Dubrovnika i zaleđa, kroz povijest uvijek na prijateljskoj bazi suradnje, a jedino za vrijeme rata ona će biti obilježena nasiljem i zločinima koji su dobrim dijelom potaknuti iz središta, tj. Dubrovnika.

³ Ivana Serdarević, »Dubrovačka Republika i Osmansko Carstvo. « Završni rad, Preddiplomski studij Odjela za povijest Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, 2018: 12.

Političke okolnosti u 19. stoljeću

Kao što znamo, 19. stoljeće doba ja snažnih političkih previranja u Europi. Francuska osvajanja, Bečki kongres, Berlinski kongres, Balkanski ratovi i ostalo samo su neki od događaja koji su izmijenili zemljovid Europe. Što se tiče hrvatskih prostora oni su najvećim dijelom u sastavu Austro-Ugarske, izuzev samog početka kada su Dalmacija i prostor Dubrovačke Republike bili pod francuskom upravom (1806.-1813.). Nama je zanimljiva upravo Dubrovačka Republika koja se stoljećima prije oblikovala kao politički specifikum, a 1806. de facto nestaje. Dvije godine nakon to postaje i de iure. Sva sloboda, pogodnosti i moć su se jednostavno urušili. Sam proces snažnog ekonomskog i političkog slabljenja uočljiv više od sto godina unazad od faktičnog pada: „Potkraj 18. stoljeća čitav teritorij Republike nastavalo je oko 35.000 stanovnika, a sam Grad imao je oko 6.000 stanovnika. Osim toga, Dubrovnik je imao i ekonomski snažnu i brojnu dijasporu, trgovce i pomorce stalno ili privremeno nastanjene u lukama diljem Sredozemlja. Zbog propasti trgovačkih kolonija na kontinentu i skromne domaće proizvodnje te potrebe za velikim uvozom hrane, ali i luksuzne robe, Dubrovačka je Republika u to doba, poglavito zbog uvoza hrane i luksuzne robe, bilježila trgovinski deficit.”⁴ Brojne su i izbjeglice iz zaleđa. Dubrovnik nije mogao ostati imun na Napoleonova osvajanja te 1806. Francuzi su ušli u Grad. Upravo u ovom razdoblju dubrovačko područje postaje poprište sukoba Rusa potpomognutih Crnogorcima i pravoslavnim življem iz istočne Hercegovine te Francuza.⁵ Dubrovnik doživljava teška razaranja, no napadači s istoka ipak ne uspijevaju ući u sam Grad. Poslije sloma Napoleonove ofenzive na Europu prostor Dalmacije i nekadašnje Dubrovačke Republike ulazi u sastav Kraljevine Dalmacije koja je pod Bečom. Dakle, Dubrovnik se nakon gotovo 500 godina našao u državnoj zajednici sa hrvatskim krajevima koji stoljećima nisu uživali slobodu. Ovo je bila snažna trauma koja je uzdrmala sve građane Dubrovnika, a

⁴ Stjepan Ćosić, »Slom Dubrovačke Republike prema iskustvima suvremenika.« *Kolo: časopis Matice hrvatske* 18 (2008): 134.

⁵ O brutalnosti sukoba svjedoči dnevnik ztalijanskog svećenika Francesca Appedinia: 9. uvečer krenuše za Cavtat utvrdivši se s pet topova; jedan je iznad (...), drugi iznad utvrđice iza *palaca*, treći na glavnoj cesti iznad Sv. Nikole na Prijekom, četvrti na brijegu pokraj Oboda, peti na brežuljku Sv. Roko. U petak, to jest 30., stotinjak Francuza uputi se prema Zvekovici. Zaustaviše se oko Tarcikovca našavši ovdje tristotinjak Crnogoraca, odnosno pravoslavnih Bokelja, to jest Risnjana. Neki zaratiše pojedinačno, a drugi se raštrkaše u skupinama od troje, petero ili petnaestero ljudi; bitka je trajala pet ili šest sati. Počela je u 14, završila u 20 sati... Mrtvi i ranjeni: Crnogorci su ranili jednog časnika, neki je Crnogorac odrubio glavu jednom podnaredniku — ovoga je, kad se vraćao kući, ubio jedan Konavljjanin, uzeo podnarednikovu glavu i odnio je u Dubrovnik generalu, koji ga je dobro nagradio. Mnoge su Crnogorce i Risnjane na povratku kućama ubili Konavljani, i zato su ih Crnogorci, koji su bili obećali Konavljjanima da će ih poštivati ako se ne suprotstave njihovom prolazu, uzeli na nišan u (...)

pogotovo vlastelinski stalež. Austrija nije uvažavala nikakve dubrovačke posebitosti: „Slijedom tog za Dubrovnik kobnog članka 94. Austrija je brzo počela uvoditi svoj sustav vladanja na istočnoj strani jadranske obale, čitav teritorij objedinivši u pokrajinu Dalmaciju. Austrijska Dalmacija ijedina je tri dijela: 1) bivšu mletačku dalmaciju od Novigradskog mora do Neretve, uključiv i otoke; 2) mletačku Albaniju (područje Boke kotorske); 3) područje bivše Dubrovačke Republike.”⁶

Po tadašnjem dubrovačkom tisku može se primjetiti upliv političkih ideologija iz centra moći kao što je lista koji je definitivno bio glavni u smislu hrvatske nacionalne integracije Crvena Hrvatska. Kroz 19. i dio 20. stoljeća nije bilo lista u Dubrovniku, a i šire, koji je duže i uspješnije zagovarao hrvatsku nacionalnu integraciju. Kada se govori o hrvatskoj nacionalnoj integraciji neka pojednostavljena interpretacija toga pojma bila bi oblikovanje hrvatskog nacionalnog sveukupnosti u smislu stvaranja zajedničkog osjećaja pripadnosti, jezika te pokušaja ujedinjavanja hrvatskih zemalja. Uz djelovanje ilirskog pokreta i Narodnu stranku koja je u samom Dubrovniku kroz 19. stoljeće imala najveću podršku, u smjeru nacionalne integracije djelovalo je još nekoliko struja, a jedna od značajnijih bila je i pravaška, ispočetka u obliku podržavatelja pravaških ideja, a od 1894. i stranački organizirana. Njezina ideologija bila je pravaštvo. Početni starčevićizam podrazumijevao je stvaranje potpuno samostalne hrvatske države te negativni osjećaj prema Austriji, Mađarskoj, ali i Srbima. Ti antagonizmi nisu u svih pravaša bili isti. Neki su bili puno veći, poput Josipa Franka koji je išao u krajnost što se tiče negativnosti prema Srbima. Važno je spomenuti Frana Supila, urednika lista Crvena Hrvatska. Zalagao se za sjedinjenje svih hrvatskih zemalja - osim njih spominjao je i Bosnu i Hercegovinu kao sastavni dio Hrvatske. Misao mu je bila stvaranje hrvatske jedinice u Monarhiji koja bi bila snažno uređena po federalističkom principu. Upravo će Supilo na početku izdavanja Crvene Hrvatske biti urednik: "Nadahnut idejama pravaštva. Supilo već god. 1885, kao srednjoškolic, manifestira svoj antinjemački i antiaustrijski stav sudjelovanjem u demonstracijama protiv posjeta prijestolonasljednika Rudolfa Dubrovniku, a kad god. 1891. preuzima uredništvo Crvene Hrvatske, koju pokreće hrvatsko građanstvo Dubrovnika radi obrane Hrvatstva tih krajeva od sve intenzivnije velikosrpske propagande, ne zadržava se na lokalnim dubrovačkim problemima već pokreće pitanja važna za cijeli hrvatski narod i cijeli Slavenki Jug uopće. Na stranicama svoga lista oživljava na prvom mjestu zahtjev za reinkorporaciju Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, dajući toj glavnoj nacionalnoj težnji dalmatinskih Hrvata širu dimenziju, isticanjem da to treba biti samo prvi korak na putu ujedinjenja svih hrvatskih zemalja

⁶ Nikola Tolja. *Dubrovački Srbi katolici: istine i zablude*. Dubrovnik: vlastita naklada, 2011: 60.

i temeljite preobrazbe Austro-Ugarske s krajnjim ciljem postizavanja potpune nacionalne nezavisnosti.”⁷ Kasnije će se vidjeti da Supilo nije bio orijentiran negativno prema Srbima kao samima, nego prema srpskoj hegemonističkoj ideji koja je u to doba već uzela maha. Ipak, čitateljstvo će moći uredničku orijentaciju shvatiti kao mržnuu prema Srbima. Velika većina tekstova će biti upravo u smjeru hrvatske nacionalne integracije te će u tome smislu Crvena Hrvatska biti jedina periodika koja će u Dubrovniku uspijevati promicati hrvatsku nacionalnu ideju.

⁷ Dragovan Šepić.»Frano Supilo. U povodu stogodišnjice rođenja.« *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970): 213.

Političke okolnosti u 20. stoljeću

Početak 20. stoljeća dolazi do preokreta. Od 27. broja lista 1903. godine na mjesto urednika dolazi Milan Marjanović.⁸ S historiografskog gledišta Crvena Hrvatska od tada prestaje biti izvorno pravaška te sve više narodnjačka prihvaćajući suradnju sa Srbima unutar koje je priznata hrvatska cjelovitost i posebnost. Tekstovi usmjereni protiv srpske politike više ne postoje. Milan Marjanović je bio izrazito jugoslavenski orijentiran te je u intelektualnoj eliti jugoslavenskog pokreta i borbi ujedinjenje južnih Slavena pred Prvi svjetski rat i tijekom samoga rata Milan Marjanović odigrao značajnu ulogu.⁹ U tom je periodu imao je stanoviti politički utjecaj iako nije službeno bio član nijedne stranke te je najviše formalno bio visoki kulturni radnik.¹⁰ Sve više se poziva na potrebu ujedinjavanja hrvatskog političkog spektra. Optužuje se Čista stranka prava zbog razjedinjavanja hrvatske ideje te za "strančarstvo".¹¹ Sve ovo će dovesti do stvaranja lista Prava Crvena Hrvatska 1905. od strane nezadovoljnih prihvaćanjem politike novog kursa dubrovačkih pravaša: "Naglasismo namah, da su nas izazvali politički a još više socijalni odnošaji, koliko u Gradu, toliko u zemlji, te da stojimo na hrvatskom državnom pravu. Pravaštvo kao radikalna stranka mora prama tomu biti demokratska i liberalna u plemenitom smislu. Uprkos našoj jasnosti bijediše nas klerikalizmom, demagoštvom, savezništvom sautonomasima, a sad čak i austrijištinom."¹² Prava Crvena Hrvatska predstavljala je odgovor na skretanje uredništva Crvene Hrvatske s pravaških načela prema južnoslavenskoj ideji koje je kulminiralo ujedinjenjem Stranke prava i Narodne stranke u Hrvatsku stranku. Ovaj list bio je službeno glasiulo Čiste stranke prava koja nikada nije igrala ni približnu ulogu kao što su je imale Stranka prava, a pogotovo Narodna stranka u Dalmaciji. Razdoblje nakon 1905. u razvoju lista Crvena Hrvatska obilježeno je agitiranjem za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i puzajućem prihvaćanja jugoslavenske ideje.

⁸ Ivo Perić, »Dubrovačka periodika od 1848.-1918.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 18 (1980): 128.

⁹ Jedan je od najistaknutijih pripadnika modernističkoga pokreta i, uz A. G. Matoša, vodeći književni kritičar moderne. Osim kritika pisao je članke, studije i polemike te pjesme, novele, romane i drame surađujući u gotovo svim novinama i časopisima. Formiran pod utjecajem čeških realista (posebice Tomáša Masaryka), hrvatskih realista (afirmirao Antu Kovačića) i danskoga pisca i teoretičara Georga Brandesa te nazvan »hrvatskim Bjelinskim«, smatrao je zadaćom književnosti »formiranje naroda«, književnika posrednikom između života i umjetnosti, glavnom zadaćom kritike piscu tumačiti život, a publici pisca. Držao je da samo književnost povezana s neposrednom sredinom postaje jaka – nacionalna i europska. Utilitarnim poimanjem društvene uloge pisca i književnosti Marjanović je bio tradicionalist, a orijentacijom prema Europi i zagovaranjem kritičke promjene nacionalne društvene svijesti modernist.

¹⁰ Dragovan Šepić, »Jugoslavenski pokret i Milan Marjanović 1901.-1919.« *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne znanosti HAZU* 3 (1960): 531.

¹¹ *Naš pravac*. Crvena Hrvatska 14/4 (23. siječnja 1904.): 1

¹² Barbara Đurasović, »Prava Crvena Hrvatska i čisti pravaši.« *Doktorski rad, Sveučilišni doktorski studij Povijest stanovništva Sveučilišta u Dubrovniku*, 2018.

Stanje u Dubrovniku prije ratnih zbivanja

Dubrovnik i prostor današnje županije prije početka Drugog svjetskog rata nalazili su se u sastavu Banovine Hrvatske, a koja je bila sastavni dio Kraljevine Jugoslavije. Dijelovi koji će kasnije administrativnim uređenjem pripasti Velikoj župi Dubravi, za Kraljevine Jugoslavije pripadali su drugim administrativnim jedinicama, kao što su Zetska Banovina, što je slučaj s prostorom istočne Hercegovine. Nacionalno – vjerski sastav stanovništva bio je poprilično homogen, što se da iščitati iz podataka popisa stanovništva 1931¹³. Pošto za vrijeme spomenutog popisa nije bilo dozvoljeno nacionalno izjašnjavanje, izjašnjavalo se vjerski, a rimokatolici su u Dubrovniku i okolici činili apsolutnu većinu. Po političkom opredjeljenju, Dubrovnik je bio prilično heterogena sredina. Najveći utjecaj je definitivno imala Mačekova Hrvatska seljačka stranka, u skladu sa utjecajem na ostalim prostorima Banovine Hrvatske. U samom gradu su djelovali i komunisti, kao i pravaški orijentirane grupe, od kojih je najpoznatija pod vodstvom Pera Kojakovića, kasnije poznatog ustaše¹⁴. Politička heterogenost tadašnjeg Dubrovnika najbolje je vidljiva na općinskim izborima 1928.; ovi su izbori rezultirali ogromnom predizbornom kampanjom i brojnim izbornim listama za općinsko vijeće. Tako su kandidaturu prijavile slijedeće liste: Hrvatska seljačka Radićeva lista, "Mali puk" – što je zapravo bila stranka nezadovoljnih dubrovačkih pristaša HSS-a, Hrvatska pučka stranka (HPS), Savez radnika

i seljaka, po prvi put lista muslimanskih doseljenika- Muslimanska lista, Jugoslavenska privrednalista, Ekonomski blok radnika seljaka i nezavisnih građana zajedno sa Savezom radnika i seljaka te Narodna radnička stranka. Zadnje dvije liste su bile komunističke, odnosno ispostave Komunističke partije Hrvatske sa identičnim ciljem i programom. Već spomenuta Muslimanska lista ima zanimljivu priču. Iako su je činili uglavnom muslimanski doseljenici iz istočne Hercegovine koji su u Dubrovniku radili teške fizičke poslove vezane za luku, Radikalna stranka ju je taktički organizirala kao iluzorni prikaz demokracije i ravnopravnosti u tadašnjoj državi.¹⁵ Slične poteze su činili i talijanski autonomaši, samo što tada nije bilo muslimana nego intelektualno orijentiranog kruga dubrovačkih Srba katolika. Već spomenute dvije HSS-ovske liste su rezultat lokalnih sukoba i interesa dubrovačkih radićevaca: "Iz

¹³ Nikola Anić. *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu od okupacije do oslobođenja (1941.-1945.)*. Dubrovnik: Udruga antifašista Dubrovnik, 2013: 122.

¹⁴ Franko Mirošević. » Političko opredjeljenje birača kotara Dubrovnik 1931-1940.« Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku 49 (2011): 225.

¹⁵ Mato Kapović. » *Radnički pokret u Dubrovniku 1874.-1941.*« Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 18 (1985): 323.

navedenog je vidljivo da je HSS istaknuo dvije liste, što je rezultat još nepremošćenih suprotnost unutar stranke došlo nakon raspuštanja općinskoga vijeća i općinske gradske uprave. Radilo se zapravo o osobnim interesima pojedinaca unutar HSS-a koji su se htjeli domoći položaja u gradskome vijeću. Njih predvodi Niko Koprivica. Oni koji su bili za rješenje da se ne ide na nove izbore, nego za to da se oni vijećnici koji su od organa vlasti isključeni iz gradskoga vijeća samo zamijene drugima iz HSS-a, očekivali su da će dobiti unosne položaje u gradskoj upravi. Oni koji su zahtijevali nove izbore imali su potporu vodstva stranke u Zagrebu”.¹⁶

¹⁶ Franko Mirošević, » Političko opredjeljenje birača kotara Dubrovnik 1931-1940. «.158.

Početak Drugog svjetskog rata

Napadom njemačke kopnene vojske na Poljsku pod nazivom „Bijeli slučaj“ (Fall Weiß) 1. rujna 1939. godine započeo je Drugi svjetski rat. Poljska je očekivala napad Njemačke i na svoje granice postavila vojsku, ali ona se nije mogla nositi sa njemačkim „panzer“ divizijama koje su razvijane od 1933. godine za brzi način ratovanja. Vojna strategija u kojoj su kombinirane kopnene i zračne snage s tada najsuvremenijim oklopnim naoružanjem slomile su poljski otpor u samo nekoliko dana¹⁷. Razlog za napad upravo na Poljsku bio je vraćanje njemačkih teritorija koje su Versajskim mirovnim sporazumom dodijeljene Poljskoj nakon Prvog svjetskog rata. Poljskoj su dodijeljeni dijelovi Zapadne i Istočne Pruske, područja Poznana, Donja Šlezija i najveći dio Galicije. Za izlaz Poljske na Baltičko more stvoren je umjetni koridor prema luci Gdanjsk (Danzig) koji je odvojen od Istočne Pruske i luka Gdanjsk proglašena je slobodnim gradom. Nakon okupacije Češke i vraćanja Sudetske oblasti nastanjenje najvećim dijelom njemačkim stanovništvom Hitleru je bio otvoren put prema Poljskoj¹⁸. U travnju 1940. godine Njemačka je gotovo bez borbe zauzela Dansku i Norvešku. Norveška je bila strateški važan teritorij zbog ogromnog teritorijalnog mora koje je njemačkoj mornarici trebao za pristup Atlantskom oceanu. Brzina kojom je Hitler osvojio sjever Europe ohrabrila ga je za napade na zapad. Iako su Engleska i Francuska još 3. rujna 1939. godine objavile rat Njemačkoj u rat se nisu uključile ni kada je Njemačka u svibnja 1940. godine osvojila neutralne zemlje Nizozemsku, Belgiju i Luxemburg. U novu etapu rat ulazi pokretanjem operacije bombardiranja Londona u rujnu 1940. godine, a koja je imala cilj prisiliti Britance na predaju. Istovremeno Njemačka grupira velike oklopne snage za zauzimanje Francuske i postavlja planove za napad na Balkan i Sovjetski savez¹⁹.

¹⁷ C. L. Sulzberger. *Drugi svjetski rat*. Zagreb: Marjan tisak, 2022: 2005.

¹⁸ Mario Werhas. »Njemački pohod na Poljsku«, *Vojna povijest*, listopad 2019: 15.

¹⁹ Sulzberger, C.L. Op.cit., str. 132.

Političke prilike u Kraljevini Jugoslaviji neposredno prije izbijanja Drugog svjetskog rata obilježavala je velika politička kriza i pad vlade Milana Stojadinovića. Sastavljanje nove vlade knez Pavle povjerio je Dragiši Cvetkoviću, a on je od kneza dobio zadaću rješavanja hrvatskog pitanja. Hrvatsko pitanje trebalo je biti riješeno novom koncepcijom državnog i nacionalnog unitarizma. Nakon višemjesečnih pregovora Dragiša Cvetković i Vlatko Maček na čelu hrvatskog narodnog zastupstva potpisali su 26. kolovoza 1939. godine Sporazum Cvetković-Maček. Potpisanim Sporazumom dogovoreno je sastavljanje nove vlade i uspostava Banovine Hrvatske. Donesena je i Uredba kojom je definiran teritorijalni opseg, nadležnosti i prijenos središnje vlasti s države na Banovinu. Dogovorno je za bana postavljen Ivan Šubašić, a u novu vladu kao potpredsjednik vlade ušao je Vlatko Maček.²⁰ Takvim političkim razvojem događaja nisu bili zadovoljni Srbi, jer su smatrali da to ugrožava njihove interese, a nije bila zadovoljna ni Hrvatska strana odnosno dio članova Hrvatske seljačke stranke (dalje: HSS) koji su smatrali da se moglo ostvariti značajno više. Najviše su bili nezadovoljni pripadnici domovinske ustaške skupine koju je predvodio Mile Budak, a oni su smatrali da je umjesto Banovine Hrvatske u okviru Kraljevine Jugoslavije trebalo raditi na ostvarenju nezavisne Hrvatske države²¹. Jugoslavenskoj vladi Hitler je ponudio ulazak u Trojni pakt. Nakon izbjegavanja odgovora u Beču 25. ožujka 1941. godine potpisan je pristup Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu. Nakon potpisivanja pristupa skupina vojnih časnika pod vodstvom generala Simovića izazvala je državni prevrat, raspušteno je namjesništvo, a knez Pavle je napustio zemlju.²² General Simović formirao je vladu, a Vlatku Mačeku ponuđeno je mjesto potpredsjednika Vlade i poštovanje sporazuma o Banovini Hrvatskoj²³. Zbog prevrata, velikih demonstracija organiziranih u

²⁰ Ivana Zebec Šilj, »Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevini Jugoslaviji.« 41.

²¹ Ljubo Boban . *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*. 183.

²² Državni udar u Kraljevini Jugoslaviji od 27. ožujka 1941. godine bio je državni udar koji je izvela skupina probritanskih časnika vojske Kraljevine Jugoslavije. Većina ih je bila iz ratnog zrakoplovstva. Urotnici su bili probritanski orijentirani, te su djelovali u dosluhu s Velikom Britanijom te u prvom redu s njezinim tajnim službama i s ciljem uvlačenja Kraljevine Jugoslavije u Drugi svjetski rat na Saveznika. Glavni organizator puča je bio brigadni general ratnog zrakoplovstva Borivoje Mirković, bojnič kraljeve garde Živan Knežević i njegov brat Radoje Knežević; general Dušan Simović, u široj javnosti najpoznatiji urotnik - raniji načelnik Generalštaba Vojske Kraljevine Jugoslavije - pristao je biti predsjednik pučističke vlade i prije udara se sastao s britanskim vojnim (zrakoplovnim) atašekom, najavivši mu skori vojni udar; međutim Simović nije bio upoznat sa svim detaljima organizacije puča. Sam Winston Churchill je 22. ožujka 1941. godine dao nalog da se pod svaku cijenu mora nastojati Kraljevinu Jugoslaviju uvući u rat. General Simović je britanskom vojnom poslaniku neposredno pred izvođenje puča najavio jugoslavenski napad na Albaniju (tj. na Italiju, čije su se trupe ondje nalazile i odande napadale Grčku), te neizbježni rat s talijanskim saveznicama osovinskim Bugarskom i Njemačkom, u vrlo kratkom roku.

²³ Ljubo Boban . *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*. 183.

Beogradu i istupanja iz Trojnog pakta Hitler je odlučio napasti Kraljevinu Jugoslaviju. Napad je uslijedio 6. travnja 1941. godine iz kopna i zraka. Vlada generala Simovića nije se mogla suprotstaviti nadmoćnom neprijatelju. Vojska se počela raspadati po nacionalnom ključu, a najveći šok bio je proglašenje Nezavisne države Hrvatske 10. travnja. Nakon samo 11 dana pružanja otpora jugoslavenska vojska 17. travnja 1941. godine bezuvjetno je kapitulirala, a kapitulaciju je potpisao ministar vanjskih poslova Aleksandar

Cincar Marković i general Radivoje Janković. Dijelove teritorija Kraljevine Jugoslavije podijelili su i okupirali i anektirali Nijemci, Mađari, Talijani i Bugari.²⁴

²⁴ Ljubo Boban . *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*. 183.

Osnivanje Nezavisne države Hrvatske

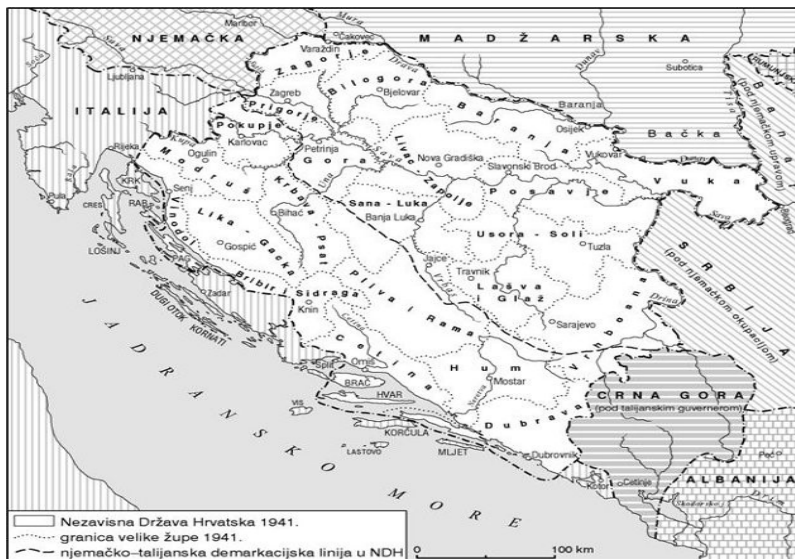
Stvaranje Nezavisne države Hrvatske (dalje: NDH) Hitleru je bio samo jedan od planova kako razbiti Kraljevinu Jugoslaviju, a on se poklopio s težnjom ustaškog pokreta da dođe na vlast u Hrvatskoj. Hitler je Vlatku Mačeku ponudio da bude na čelu nezavisne Hrvatske države, ali on ponudu nije prihvatio. Iako Pavelić i ustaše nisu imali izravan kontakt s Hitlerom, Ne smije se zaboraviti da su bili pomagani i podržavani od strane talijanskih fašista. **Postavljanje** Ante Pavelića na čelo NDH-a pomogao je Benito Mussolini koji je za uzvrat očekivao dijelove hrvatskog teritorija²⁵. NDH-a ustrojena je po uzoru na nacističku Njemačku. U rukama Ante Pavelić, šefa države s titulom Poglavnika bila je sva izvršna i zakonodavna vlast. Imenovao je ministre i suce koji su samo njemu odgovarali za svoj rad, bio je zapovjednik vojske, donosio je zakone i bio na čelu ustaške organizacije²⁶. U vršenju izvršne vlasti nije ga ograničavao ni Ustav (NDH nije imala Ustav) niti Sabor, a odlučivao je samostalno o vanjskoj politici i sam ratificirao međunarodne ugovore.²⁷ NDH je u lipnju 1941. godine podijeljena na 22 velike župe, a koje su se dalje dijelile na kotareve, općine i gradove. Granice NDH-a prema Trećem Reichu određene su u svibnju 1941. godine, a zapadne granice poklopile su se s onima koje je imala Hrvatska prije 1918. godine. Prema Srbiji postavljena je granica na Savi i Drini, a prostor Hrvatske obuhvaćao je i cijelu Bosnu i Hercegovinu (slika 1).

Commented [IG1]: Nije točno! Pogledajte kod mene, hrvatska 1918-2008, ustaše nisu imali direktan kontakt s njemcima

²⁵ Fikreta Jelić Butić, »O okolnostima proglašenja Nezavisne države Hrvatske.« *Časopis za suvremenu povijest* 3 (1971): 88.

²⁶ Hrvoje Matković, » Povijest NDH, Osvrti, prikazi i recenzije.« *Politička misao* 32 (2014): 214.

²⁷ Vladimir Đuro Degan, »Pravni aspekti i političke posljedice Rimskih ugovora od 18. svibnja 1941. godine.« *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 45: 268.

Rimskim ugovorima kojeg je NDH-a sklopila sa Kraljevinom Italijom 18. svibnja 1941. godine Kraljevini Italiji pripali su:

- dijelovi Hrvatskog primorja bivši kotar Sušak, Kastav i Čabar, te dio Delničkog kotara, grad Bakar i otoci Krk i Rab.
- Dio Dalmacije, zadarski arhipelag (grad Zadar imala je od prije), morska obala od Novigradskog mora do područja istočno od Splita zajedno sa zaleđem od rijeke Zrmanje i Drniša, svi srednjodalmatinski otoci osim Paga, Brača i Hvara, Korčule, te poluotoka Pelješca.
- Italija je prisvojila grad Šibenik, Trogir i Split.²⁸

NDH-a imala je problem i u razgraničenju s Mađarskom koja je vojno zauzela Međimurje, smatrajući da na njega ima povijesno pravo. Mađarski parlament donio je i Zakon o pripajanju Međimurja. Na taj događaje vlada NDH-a samo je izjavila protest.²⁹ Vrlo brzo od proglašenja NDH-a je uvela rasne i diskriminacijske zakone, te počela provoditi represivnu

²⁸ Ibid, 272.

²⁹ Hrvoje Matković, » Povijest NDH, Osvrti, prikazi i recenzije.« 214.

politiku prema drugim narodima i manjinama koje su živjele na prostoru Hrvatske, posebno Srbima, Romima i Židovima. Po uzoru na nacionalsocijalistička iskustva ustaški režim uveo je političke i policijske ustanove za učvršćivanje i očuvanje poretka, a Ustaška obrana imala je zadaću osnivanje zatvora i logora koji su trebali riješiti hrvatski narod najvećih neprijatelja, u prvo redu Srba i Židova. Židovsko pitanje rješavalo se u duhu nacističke ideologije. Prvi koncentracijski logor Danica kod Koprivnice osnovan je 15. travnja 1941. godine, a tijekom postojanja NDH-a na njenom prostoru djelovala su 22 sabirna logora od kojih su najveći bili Stara Gradiška i Jasenovac.³⁰ U logorima najviše su je stradalo Srba, Židova i Hrvata komunista. Procjenjuje se da je u Jasenovcu stradalo oko 90000 osoba od 150000 njih koji su u njemu boravili osoba, a brojni autori, a pogotovo oni velikosrpske revizionističke orijentacije smatraju da je broj i tri puta veći.³¹ NDH od svog nastanka pokušavala se uklopiti u novi poredak Europe. Uvedena je totalitarna diktatura s ustaškim pokretom kao jedino dopuštenom političkom organizacijom, a sve ostale stranke su zabranjene.

³⁰ Langel-Krizman, N. (1985). Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941.-1942. godine, *Historical contributions = Historische Beiträge*, Vol. 4, No. 4, str. 9-10.

³¹ Ivo Goldstein i Slavko Goldstein. *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*. Zagreb: Novi liber, 2011: 23.

Rasno diskriminacijski zakoni u NDH

NDH je od samog svog početka provodila rasno i nacionalno diskriminaciju politiku od najviših instanci prema najnižima. Stoga su ridikulozne tvrdnje pojedinih autora o "divljim ustašama" koji su bili izvan sustava NDH, ljudi sumnjive prošlosti skloni osveti te mučenici jugoslavenske monarhističke diktature. Iako je zasigurno bilo stanovitog uzimanja pravde u svoje ruke, kao i zločina iz osвете, to ne eskulpira vlasti NDH od najvećih zasluga za gnjusne zločine za vrijeme njenog kratkotrajnog postojanja. O tome pišu Robert Blažević i Amina Alijagić sa Sveučilišta u Rijeci: "Pojmu mnogorodne zajednice ustaše suprotstavljaju pojam narodne zajednice. U isti mah oblikuju pojam nacije s izrazito rasnim naglascima. Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti i Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda obznanile su da je „NDH nacionalna država i da samo arijevcima imaju pravo, da u njoj zauzimaju odgovorne položaje i da ravnaju njezinom sudbinom“. Spomenute zakonske odredbe temelje se na postulatu da se „narodna država osniva na dosljednom provođanju principa narodnosti“. Narod je definiran kao „skup ljudi sa zajedničkom tradicijom, zajedničkim duhovnim dobrima i voljom za promicanjem tih dobara“. Rasa je određena kao „skup ljudi koji se podudaraju u nasljednim svojstvima“. Smatra se da „specijalna hrvatska rasa ne postoji jer Hrvati su uopće kao europski narod mješavina nordijske, dinarske, alpske, baltijske i mediteranske rase“. Njemački zakon govori o „deutsches oder artverwandtes Blut“, talijanski zakon o "razza italiana", a umjesto izraza „krv,, ustaše koriste „arijsko podrijetlo“. ³² Naime, moguće je primijetiti istovjetnost njemačkih zakona i onih NDH. Zakoni NDH su bili preslika onih od Trećeg Reicha, sa manje bitnim različitostima u terminologiji, no po sadržaju isti. To potvrđuje tezu da su ustaše bili hrvatska verzija nacionalsocijalista.

³² Robert Blažević i Amina Alijagić. »Antižidovstvo i rasno zakonodavstvo u nacističkoj njemačkoj, fašističkoj Italiji i ustaškoj NDH.« Zbornik Pravnog fakulteta Rijeka 31 (2010): 884.

Kakva je ustaška represijska politika bila u praksi svjedoči i oružnički dokument s Korduna iz mjeseci netom nakon proglašenja NDH 1941.: "Rad ustaša na čišćenju bio je skoro javan, što je baš jedan od glavnijih uzroka za bježanje naroda u šume. »Čistilo se je u kući, dvorištu na putu, u prisustvu roditelja, djece ili obratno. Pljačkale su se kuće i imovina ljudi tako, da su se jagmili ko će u bogatiju kuću moći i bogatijeg očistiti. Prilikom zadnjeg čišćenja, uzimala su se odijela, dolazilo se do svade između ustaša zbog toga. Pijančevalo se je, bilo je divljačkih prizora kod »čišćenja« djeteta u kolijevci, staraca, čitave obitelji zajedno, sadističko uživanje užasnih mučenja prije konačnog čišćenja. Ovakovi postupci izazivali su i kod čestitih i čeličnih Hrvata negodovanje čulo se je šaputanje: »OVO JE SRAMOTA ZA NARODNOST HRVATSKU, KULTURU I KATOLIČKU VJERU«. Jame su se većinom ranije kopale."³³ Iz ovog dokumenta može se zaključiti da dobar dio Hrvata nije podržavao ustaška zlodjela, pa čak ni oružništvo, koje je bilo službena policijska formacija u NDH. Na okupiranom području Talijani su prvodili sličnu represivnu politiku, ali najčešće usmjerenu prema komunistima: "Osuđenici, koji su za pretresa imali pasivno držanje, pretvarajući se kao da ne znaju talijanski jezik i tvrdeći da nikada nisu pripadali komunističkoj partiji niti da su kada slijedili tu nauku, te da se međusobom ne poznaju, saslušali su čitanje presude s očitim i razmetljivim cinizmom i zatim, nakon što su izjavili na talijanskom jeziku svoje želje okrivljenim drugovima koji su osuđeni kaznom zatvora, izmijenili su među sobom tople pozdrave bez ikakva uzbuđenja. Prilikom prevoza na mjesto izvršenja smrtne kazne započese da pjevaju internacionalu, ali su učutkani energičnom i brzom intervencijom karabiniera koji su bili u pratnji, bilo što su kamioni u kojima su bili prolazili pored stanovnika u gradovima, bilo zbog shvatljivih razloga moralnog reda. To pjevanje ponovilo se je u ćeliji kule u Trogiru, gdje su splitski osuđenici u prvom momentu držani da zatim budu izvedeni jedan po jedan pred vod za strijeljanje."³⁴

³³ Izvještaj zapovjedništva Prve hrvatske oružničke pukovnije od 16 svibnja 1941 god. o zločinima ustaša i akcijama partizana u Kordunu. Borbe u Hrvatskoj, tom 5, knjiga 1., Beograd, 1952. 339.

³⁴ Izvještaj Vanrednog suda za Dalmaciju od 20 listopada 1941 god. o držanju komunista na strijeljanju. Borbe u Hrvatskoj, tom 5, knjiga 1., Beograd, 1952. 477.

Dubrovnik kao dio NDH

Od 10. travnja 1941. Dubrovnik je dio NDH, ali uvijek s manjim ili višim prisustvom talijanskih ili njemačkih okupacijskih snaga. Kakvo je ozračje bilo u Dubrovniku povodom proglašenja NDH opisuje Franko Mirošević, koji je jedan od vrsnih poznavatelja povijesti dubrovačkog područja u 20. stoljeću. Po riječima Iva Rojnice³⁵, visokopozicioniranog dubrovačkog ustaše, na Stradunu je vladalo opće oduševljenje i euforija.³⁶ Jednostavno, Dubrovnik je bio dio atmosfere na samom početku kratkotrajnog života NDH, a koja je bila takva da su politički majorizirani Hrvati nakon Kraljevine Jugoslavije dočekali vlastitu državu. Ta iluzija će ubrzo splasnuti, a pogotovo nakon sramotnih Rimskih ugovora kojima je poglavnik NDH Ante Pavelić prepustio Kraljevini Italiji značajan dio etnički homogenog hrvatskog teritorija. Ustaški pouzdanici u Dubrovniku bili su uglavnom prijeratni simpatizeri ustaškog pokreta poput Iva Rojnice, Mladena Kaštelana, Luke Butigana, Hermana Katića i Frane Banića. Talijanska vlast u Dubrovniku i okolici uspostavljena je odmah nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije 17. travnja 1941. godine. Teritorijalno ustrojstvo Velike župe Dubrava biti će uspostavljen tek kasnije, u lipnju. Nekoliko dana između 10. i 17. travnja, tj. od proglašenja NDH do dolaska njemačkih i talijanskih postrojbi, u Gradu je postojao stari jugoslavenski sustav, raniji državni aparat koji se počeo preorijentirati i prilagođavati novom, sustavu, dolazećeg okupatora i novom sustavu NDH. U Dubrovniku je imenovan ustaški povjerenik dr. Stjepo Perić, odvjetnik iz Stona, a na Korčuli bivši kraljevski senator Dinko Srnečić. Sjedište ustaškog povjerenika u Dubrovniku bilo je u Kneževu dvoru. Do dolaska Talijana i Nijemaca od vojnih postrojbi bila je jedino Mačekova zaštita koja je razoružavala vojnike Kraljevine Jugoslavije.³⁷ Ovakva neorganiziranost i nefunkcionalnost karakteristična za početno razdoblje svake vlasti postati će sastavni dio Velike župe Dubrava kroz cijelo njeno postojanje.

³⁵ Ivo Rojnica primjer je odnosa nove hrvatske vlasti (HDZ-ovske) prema ustaškoj baštini. Rođen u Imotskoj krajini, točnije u Cisti Provo, mladost je proveo u Dubrovniku baveći se sitnom trgovinom. Nakon pristupanja ustaškomu pokretu bio je 1939. imenovan njegovim glavnim povjerenikom za dubrovački kotar. Nakon uspostave NDH bio povjerenik, a zatim stožernik, najviša instanca Ustaškoga stožera Dubrava u Dubrovniku do studenoga 1941. Poslije djelatnik Ministarstva oružanih snaga. U vrijeme sloma NDH otišao je u iseljeništvu, od 1947. boravi u Argentini, meki za brojne nacističke i fašističke dužnosnike i njihove pomagače, gdje je uspješan poduzetnik. Za humanitarni rad u iseljeništvu dobio je papinsko odlikovanje Sancti Gregorii. Sudjelovao je u osnivanju Hrvatsko-latinoameričkoga kulturnog instituta, Hrvatsko-argentinskoga kulturnog kluba te časopisa *Studia Croatica*. Suradivao je u iseljeničkim časopisima *Danica* i *Hrvatska revija*, kao i brojnim drugim. Godine 1974. ušao je u Hrvatsko narodno vijeće u Torontu. Uspostavom suverene hrvatske države postaje opunomoćeni predstavnik predsjednika Republike Hrvatske za Argentinu i Latinsku Ameriku (1991–93), a od rujna 1993. do siječnja 1994. veleposlanik RH u Argentini.

³⁶ Franko Mirošević. "Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Dubrovnik.": Udruga antifašista Dubrovnik, 2016: 59.

³⁷ Nikola Anić. "Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu od okupacije do oslobođenja (1941.-1945.).":26.

Rimski ugovori

Talijansko gostoprimstvo ustašama u međuratnom razdoblju najviše su platili stanovnici Dalmacije. Ugovor o određivanju granica između Kraljevine Hrvatske (NDH) i Kraljevine Italije potpisan u Rimu 18. svibnja 1941, predstavlja par excellence primjer irelevantnosti interesa NDH naspram interesa Italije. Tako Kastav, Sušak, Čabar, Krk, Rab, otoci zadarskog arhipelaga, srednjodalmatinski otoci bez Brača i Hvara, Mljet, Korčula, južni dio Konavala i Boka kotorska te splitsko i šibensko područje postaju talijanski teritorij. Sami Dubrovnik, Elafiti, Župa i sjeverni dio Konavala, kao i Primorje i Pelješac, ostaju NDH, ali dio druge zone, u kojoj NDH ne smije držati značajnije oružane snage, već vrlo ograničene.³⁸ Kroz cijelo vrijeme talijanske prisutnosti u Dubrovniku, Talijani su se ponašali kao pravi gospodari Dubrovnika, zanemarujući prisutnost organa vlasti NDH te time jasno izražavajući odnos snaga na ovom području. Iako su u Dubrovnik prvo ušle njemačke snage, brzo ih zamjenjuju Talijani, a dok sami Nijemci odlaze u borbu na istočno bojište. Visokopozicionirani talijanski general Pircio Boroli 23. svibnja 1941. piše zapovjedništvu divizije Marche i baze Dubrovnik da ista prelazi pod zapovjedništvo Druge armije. Također, jedan bataljon talijanskih crnokošuljaša prelazi s prostora Crne Gore u Dubrovnik.³⁹ Ono što je zanimljivo jest činjenica da je velika većina HSS-ovog kadra u gradu Dubrovniku uspostavom NDH priključila ustaškom pokretu i postala djelatni dio istoga. O tome nam jasno govori izvještaj Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Hrvatske od 19. rujna 1941., a čiji su članovi u Dubrovniku izvijestili o tome da je predsjednik kotarske organizacije Ante Kačić pristupio ustašama. Jedni od rijetkih članova koji su ostali pasivni i koji su slijedili proklamiranu Mačekovu politiku čekanja su Roko Mišetić i Franjo Kolumbić.⁴⁰

³⁸ Ugovor o određivanju granica između NDH i fašističke Italije potpisan u Rimu 18. svibnja 1941. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, tom 13, knjiga 1., Beograd, 1969: 60.

³⁹ Obaveštenje generala Pircija Birolija od 23. maja 1941. komandi 2. armije da divizija Marke i baza Dubrovnik prelaze u nadležnost 2. armije. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, tom 13, knjiga 1., Beograd, 1969: 72.

⁴⁰ Izvještaj PK KPH za Dalmaciju o vojnopolićkom stanju u Dalmaciji od 19. rujna 1941. Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji, knjiga 1., Split, 1981. 170.

Druga zona, kao što je navedeno u prethodnim poglavljima, bila je dio talijanske interesne zone u NDH. Prva zona činila je izravno pripojena (anektirana) područja koja su zajedno sa područjima predanim Italiji za vrijeme Kraljevstva SHS činila ostvarenje talijanske iredentističke političke ideje.⁴¹ To su bila područja uz samu obalu. Druga zona je činila obalni pojas koji je pripao NDH, a to je od sjevernog dijela Konavala do Omiša, Hrvatsko primorje te otoci Brač, Hvar, Pag te još neki. Talijanske vlasti u kolovozu i rujnu 1941. čine obnovu svoje okupacijske vlasti u još većem obujmu. Prava namjera talijanskih vlasti bila je kanaliziranje ustanka, u čemu su u određenoj mjeri i uspjeli. Talijanska vlast na ovom području bila je ometana razvojem sve žešćeg ustanka. I dok je ustanak provelikosrpskog elementa tj. četničkog bio kanaliziran usustavljanjem istih tj. Dobrovoljačke antikomunističke milicije, onaj partizanski, koji će se u narednom razdoblju sve više razvijati, stvarao je problem. Ovaj postupak talijanskih vlasti bio je dobar pokazatelj i najvećim zagovornicima hrvatske nezavisnosti pod okriljem ustaša da NDH nije ni po čemu država osim po službenom nazivu. Osim toga, ustaške vlasti su upravo svojom agresivno-zločinačkom politikom stvorile ne jedan, nego dva problema. Prvi je bio sveopći ustanak srpskog pučanstva, a drugi je bio jačanje talijanskog okupacijskog utjecaja i na onim područjima koja su de iure bila u sastavu NDH. NDH je ovim činovima bila i ostala desuvrenizirana država te se ne smije zaboraviti i njemačka okupacijska zona koja je obuhvaćala istok i sjeveroistok zemlje, a koja je pogotovo grubo narušava gospodarsku suverenost NDH. Njemačke okupacijske vlasti su žestoko iskorištavale rudne resurse NDH u srednjoj Bosni, a poradi interesa svoje vojne industrije koja je iziskivala goleme količine ruda potrebnih za proizvodnju artiljerijskog oružja i projektila. I dok će talijanski okupacijski element posve nestati u rujnu 1943., ovaj njemački će biti prisutan sve do posljednjih dana ovog velikog svjetskog sukoba.

Uspostava institucija vlasti

Činjenica je da je u početku dubrovačko područje de facto bilo okupirano od strane Talijana sve do Rimskih ugovora, dakle do 18. svibnja 1941. Nakon tog nadnevka kreće uspostava administrativnih institucija vlasti NDH te kakvog takvog javnosigurnosnog sustava. Dolazi se do uspostave Velike župe Dubrava, koja je u Dubrovniku početkom lipnja 1941. osnovana te koja je obuhvaćala područje Dubrovnika, dolinu Neretve, južni i istočni dio Hercegovine. Na čelu je bio veliki župan dr. Anton Buć, sudac iz Dubrovnika, prijeratni provjereni kadar dubrovačkog HSS-a. U svibnju 1944., godinu dana prije sloma NDH, zamijenio ga je dr. Ivo Baljić, odvjetnik iz Tuzle. Osnovan je Ustaški stožer kojim je rukovodio Ivo Rojnica, kasniji poznati ustaški emigrant i član brojnih emigrantskih organizacija-baštinica ustaške tradicije, a od rujna 1941. Vlado Herceg iz Travnika, zatim prof. Mladen Kaštelan, poznati zločinac i provoditelj terora nad manjinama i neistomišljenicima u Dubrovniku, kao i Petar Slovinić. Ustaški logor vodio je spomenuti Kaštelan. Osnovana je Ustaška muška mladež, njegova ženska podružnica, Logor i Stožer kao najviša instanca na lokalnoj razini. Voditelj svih kadrova i koordinator Ustaške mladeži u Dubrovniku bio je Ivan Oršanić, također kasniji emigrant, veoma djelatan u emigraciji.⁴² Ono u čemu su ustaše u Hrvatskoj, pa tako i u Dubrovniku bile poznate jest teror nad Srbima, Židovima, Romima i neistomišljenicima. Njegovi su brojni primjeri, neki od njih na samom početku postojanja Velike župe Dubrava, kao što je izvještaj Zapovjedništva Gradskog redarstva Dubrovnik od 12. srpnja 1941.: "Vraća se spis po predmetu gornjem izvješćem, da je Babić-Bubalo Miodrag, uhapšen sa strane Ustaškog logora u Dubrovniku dana 25. lipnja 1941. godine pod sumnjom da provodi komunističku propagandu. Imenovani je dana 27. lipnja 1941. godine sa strane Ustaškog logora u Dubrovniku sproveden po oružničkim organima Ustaškom Stožeru u Sarajevo, kao opasan po javni red i sigurnost. Umoljava se prednje uzeti na znanje. Za Dom Spretni!"⁴³

⁴² Nikola Anić. *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu od okupacije do oslobođenja (1941.-1945.)* 30.

⁴³ Izvještaj Zapovjedništva Gradskog redarstva Dubrovnik o hapšenju Bubalo-Babić Milorada zbog širenja komunističke propagande. *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji*, knjiga 1., Split, 1981. 798.

Teritorijalni opseg Velike župe Dubrava

Ono što je stvaralo glavni problem u funkcioniranju Velike župe Dubrava jest njezin teritorijalni opseg, a koji je obuhvaćao krajeve s dominantnom srpskom populacijom i značajnom muslimanskom. problem muslimana prilično efikasno riješen je proglašavanjem istih Hrvatima islamske vjeroispovijesti, što je bilo u duhu Starčevićevog nacionalnog romantizma 19. stoljeća: "Taj Spasovdan 1941., taj četvrtak - pijačni dan u Bileći, dugo će pamtiti svak ko se tada našao u gradu. Brojni narod iz okolnih sela iz Hercegovine i Crne Gore, što zbog praznika, što radi trgovine, slegao se u Bileću (...). Srbi naivni kao i uvijek, ne slute nikakvo zlo, zdrave se i razgovaraju sa komšijama i poznanicima muslimanima, kojih je vrlo malo na ulici. Negdje oko 11 sati, kao po komandi, brojni muslimanski svijet pritisnu bilečke ulice. Izdoše iz muslimanskih kuća u gradu i domaći i oni iz Fatnice, sa Plane, iz Deča, Baljaka, Prijedora, Mrežice. Ulice se zacrvenješe od fesova, zašarenješe od dimija i zarova. Na reverima im i na fesovima hrvatske trobojnice, kod nekih ustaško slovo 'U', a na prozorima okićenim ćilimima zavjoriše se hrvatske zastave. 'Šta je ovo?' pitaju se u čudu Srbi. Valjda je to bio dan početka njihovog otrežnjavanja. Da, da, ovo nisu dojučerašnje komšije i prijatelji, ovo su ustaše. Nastade bezglava trka. Brzo se napuštaju dućani, trči se po konje svezane tamo u dvorištima rođaka; na pultovima ostaje plaćena roba; drugi zaboravljaju platiti kupljenu robu pa se vraćaju u dućane, na brzinu plaćaju, ne traže kusur; trgovci zatvaraju radnje, povlače se u kuće pa iza zavjesa promatraju ulicu. Luka Stijačić Brada, mučenik iz austrijskih kazamata iz prošlog rata, reže sebi vene, ne želi da živi pod vlašću sinova onih koji su ga onda kao šuckori mučili i ponižavali pune četiri godine. Tako, do podne, bilečke ulice ostadoše bez Srba, a muslimansko veselje se nastavi kasno u noć. Takvog veselja - pjesme, klicanja, urlikanja - Bileća nije zapamtila, pričali bi kasnije očevici."⁴⁴ Sa Srbima je izabran agresivni pristup progona i masovnih likvidacija što će već u prvih nekoliko mjeseci postojanja ove teritorijalne jedinice stvoriti velike probleme vlastima u Dubrovniku.

⁴⁴ Savo Skoko. *Pokolji hercegovačkih Srba 1941.* Beograd: Društveno preduzeće Stručna knjiga, 1991: 60.

Trebinjski pokolji

Već na prijelazu iz svibnja u lipanj događaju se prvi zločini nad srpskim stanovništvom. Trebinje, mjesto sa apsolutnom srpskom većinom te značajnijom muslimanskom manjinom, te neznatnim brojem Hrvata, na svojoj koži osjetilo je karakter vlasti NDH i travanjsku promjenu režima. Iako zločin u Trebinju nije bio po broju žrtava toliko strašan kao oni koji će uslijediti nakon njega, utabao je put međusobnim klanjima: „28 svibnja 1941 godine doputovalo je u Trebinje 10 ustaških omladinaca, studenata Zagrebačkog Univerziteta. Naredili su da se odmah po svim radnjama i javnim mjestima odstrane natpisi pisani sa ćirilicom, što je učinjeno i na dva spomenika i to Njeguševom i Trebinjskih mučenika.

U noći od 31 svibnja na 1 lipnja pucali su omladinci Ustaške Organizacije po prethodnom odobrenju Zagrebačkih Sveučilištaraca po Trebinju, pa je po ulicama i na periferiju Trebinja izaslat izvjestan broj naših vojnika i oružnika.

1. lipnja 1941 godine između 5 i 7 sati navedeni sveučilištarci i po jedna grupa naših vojnika strijeljali su srpske četnike iz Trebinja i okoline i to:

1. Popović Vlado, bilježnik općine Trebinje, koji je bio starosta i organizator sokolskoga društva u Trebinju. Za cijelo vrijeme isticao se je u svome javnome radu protiv općih interesa hrvatskog naroda.
2. Babić Vaso, trgovac iz Trebinja, koji je bio starješina četničkog društva u Trebinju. Od ranijih vremena je poznat kao Veliko-Srbin i protivnik općih interesa hrvatskoga naroda.
3. Nogulić Dušan, gostioničar iz Dražin Dola kod Trebinja, a bio je zamjenik starješine četničkog društva i solunski dobrovoljac.
4. Kovačević Gašo, bivši sedlar majstor bivšeg 24. jugoslavenskog artileriskog puka u Trebinju, rodom iz sela Mustaća kod Trebinja. Bio je član četničkog društva i Veliko-Srbin.
5. Lečić Radovan, stolar iz Trebinja, aktivni član četničkog društva u Trebinju.
6. Palikuća Vlajko, iz sela Mustaća, aktivni član četničkog društva u Trebinju, a pored toga je bio i otvoreni protivnik katolika i muslimana.
7. Đurić Šćepo, mesar iz Trebinja, istaknuti član četničkog

udruženja u Trebinju.

8. Brković Miloš, činovnik općine Trebinje, rodom iz Neco-ća, kotara Trebinjskog, nastanjen u Trebinju, bio je aktivni član četničkog društva u Trebinju i solunski dobrovoljac. Uopšte je mrzio Hrvate i muslimane, pa je uvijek bio spreman na svaku akciju protiv muslimana i Hrvata.

9. Kukurić Ilija, iz sela Polica, fanatičan Srbin i aktivni član četničkog društva u Trebinju.”⁴⁵

Prema nekim povjesničarima, najčešće revizionističkim, ustanak protiv NDH u Hercegovini je izazvan upravo terorom "divljih ustaša" pod vodstvom ustaša povratnika Mije Babića i Ive Herenčića. Da bi argumentirali tu tvrdnju, često navode odluku Ministarstva domobranstva o slanju u Hercegovinu generala Vladimira Laxu i Ivana Prpića s ovlaštenjem da uguše ustanak i uvedu red, uključujući i discipliniranje "divljih ustaša". General Laxa u svom izvješću ministarstvu kaže: "Nemiri u Hercegovini, nezadovoljstvo i utučenost pučanstva bili su, prema izjavama svih staleža pučanstva, najvećim dijelom izazvani divljačkim i nečovječnim postupcima tzv. ustaša. Takozvani ustaše drsko tvrde da su oni očistili prostor Gacko-Avtovac-Bileća-Nevesinje i da su time učinili veliku uslugu NDH. General Laxa je to opovrgnuo i predložio raspuštanje takvih ustaških organizacija i stvaranje novih, od ljudi koji su dostojni ideala ustaškog pokreta u svakom pogledu. Međutim, zanemaruju rasno-diskriminacijske zakonske odredbe doneseno odmah po uspostavi NDH.

⁴⁵ Izveštaj Krilnog zapovjedništva Bileća zapovjedništvu 4. hrvatske oružničke pukovnije o hapšenju i streljanju Srba u Trebinju od strane ustaša. Zločini na jugoslavenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu, tom 1, knjiga 1., Beograd, 1951. 67.

Zločini nad srpskim pučanstvom i posljedični ustanci

Ustaška vlast odmah je počela sa progonom nad Srbima. Upravo će prostor istočne Hercegovine, formalno pod ingerencijom Velike župe Dubrava, 1941. biti poprište velikih zločina nad Srbima. Već u odjeljku o teritorijalnom opsegu Velike župe Dubrava moguće je primjetiti uznemirenost koja je zavladała nad Srbima uspostavom NDH. Ruralni kraj, neobrazovano stanovništvo i društveni odnosi u kojima je osveta, pa i ona krvna, igrala važnu ulogu, činili su plodno tlo za zločine. Srbi u strahu od ponovnog zločina "šuckora", a Muslimani i Hrvati od komitskih četa.⁴⁶ U noći krvave drame 4. na 5. lipnja 1941. podvodstvom ustaškog povjerenika za kotar Gacko Hermana Togonala pobijeno oko 140 ljudi iz sela Korita i bačeno u jednu jamu blizu sela. Nekoliko mučenika je preživjelo, pasuo tome obavijestili svoje suseljanke, ali i seljane drugih sela bilećkog i gatačkog područja. Dvojbe više nije bilo - ustaše su razotkrile do kraja svoj namjere prema Srbima na ovom području. Do 9. lipnja ustaše su likvidirale i u već spomenutu jamu ubacile dodatnih 27 osoba što zajedno čini broj od 157 nedužno ubijenih civila. Ustaše su, osim ubijenih civila, zaplijenili svu sitnu te krupnu stoku koju su podijelili između sebe.⁴⁷ O ustaškim pokoljima nad Srbima i posljedičnom ustanku zbog spasa žive glave govori i izvještaj Uglješe Danilovića poslan Svetozaru Vukmanoviću Tempu u lipnju 1941: "Dogadaji su ovdje tekli uglavnom ovako: Pred Vidovdan (28 juna) izvršeni su masovni pokolji nad Srbima u Stolačkom, Ljubinjском i Gatačkom sreзу. Pod utiskom tih pokolja i pod uticajem lažnih vijesti da su tobože došli Crnogorci i da su doletjeli ruski avioni, izbio je spontano ustanak u Nevesinjskom sreзу i jednom dijelu Bilećkog i Gatačkog sreza. Ustanak je počeo razoružanjem žandarmerijske stanice u selu Lukavcu, na granici nevesinjskog i bilećkog sreza. Ustanak se prenio na velik dio nevesinjskog sreza i došlo je do opsade Nevesinja. Ta opsada trajala je nekoliko dana, ali, usljed neosiguravanja putova od Kalinovika i Mostara, ustanici su se morali povući i glavne borbe vodene su kod sela Bratač sa domobranstvom i ustašama. Tu je poginuo i onaj Mijo Babić. Borbe u tom kraju trajale su kroz cijelo vrijeme,

⁴⁶ Šuckori (njem. Schutzkorps)-naziv za djelatne pripadnike austrougarski zaštitnih odreda za vrijeme Prvog svjetskog rata, sastavljeni od Hrvata i Muslimana, jedan dio pripadnika tih formacija radio je zločine nad Srbima

⁴⁷ Davor Marijan. "Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941." Časopis za suvremenu povijest 35 (2003): 150.

jer je teren vrlo povoljan za odbranu. Uglavnom, naleti vojske su odbijeni, ali je za jedno vrijeme moralo biti izvršeno povlačenje, vojska je ušla u selo, ali poslije njenog povlačenja seljaci su se ponovo vratili u selo. Kroz cijelo vrijeme u selu je postojala naoružana straža.”⁴⁸

⁴⁸ Izvještaj Uglješe Danilovića od 17 lipnja 1941. Svetozaru Vukmanoviću Tempu o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Hercegovini Borbe u Bosni i Hercegovini, tom 4, knjiga 1., Beograd, 1951. 418.

Tko su ustanici ?

O nacionalno-dobnoj strukturi ustanika podrobno pišu usaško-domobranski zapovjednici: "Na području kotareva Trebinjskog, Bilećskog, Gatačkog i Nevesinjskog, izvršeni su u posljednje vrijeme u nekoliko mahova oružani vatreni prepadi, od strane domaćeg i izbjeglog pravoslavnog stanovništva, na pojedine oružničke postaje, ustaške organizacije i hrvatski živalj. Utvrđeno je da u pomenutim kotarevima ima mnogo općina, u kojima je živalj pretežno pravoslavni. Većina muškaraca iz ovih općina od 16—50 godina ukoliko nisu u zarobljeništvu, a odmah posle sloma bivše Jugoslavije, domognuvši se oružja i municije izbjegli su u šume i planine, i izgleda da se pod vodstvom istaknutih lica pravoslavnih Srba prikupljaju i organiziraju za razne demonstrativne i nasilničke akcije bilo na vojničke posade, oružničke posade ili stanovništvo Hrvate i Muslimane. Broj ovako prikupljenih i prikrivenih izbjeglih pravoslavnih Srba nije se mogao točno utvrditi. Prema verzijama broj ovakovih lica je ipak toliki, da i pored vojničkih a oružanih posada, ugrožava sigurnost Hrvatskih elemenata na područjima navedenih kotareva. Za suzbijanje akcija ovakovih elemenata i za održavanje sigurnosti na područjima pomenutih kotareva nalaze se sada slijedeće posade oružništva i vojske: U Trebinju: 10 pohodni bataljun (oko jedne satnije) i oružnička postaja. Formira se Trebinjski posadni bataljun. U Bileću: 7 pohodni bataljun (jedna i pola satnija) i stožer oružničke satnije. U Gacku: 1 satnija 7. pohodnog bataljuna i jedna oružnička postaja. U Nevesinju: 1 satnija vojske i oružnička postaja. Pored toga izdato je u pojedinim općinama pomenutih kotareva 230 pušaka sa streljivom pouzdanim Hrvatima — mještanima, a radi odbrane od eventualnih akcija pravoslavnog življa."⁴⁹ Za zaključiti je da su vlasti NDH problem srpskog ustanka shvatile ozbiljno te da su u skladu s tim i djelovale. Takoreći je da su svi vojno sposobni muškarci bili spremni za borbu i otpor.

⁴⁹ Izvještaj mjesnog zapovjedništva Hrvatskog domobranstva u trebinju od od 26. lipnja 1941. o ustanku naroda u trebinjskom, bilećkom, gatačkom i nevesinjskom srezu i prijedlog za formiranje potjernih odjeljenja. Borbe u Bosni i Hercegovini, tom 4, knjiga 1., Beograd, 1951. 512.

Većina zločina na prostoru koji je predmet ovog rada događala se u zaleđu. Srpsko pučanstvo bilo je prisiljeno na ustanak, ne iz ideološko-nacionalnih pobuda, nego radi spašavanja vlastitog života. Čovjek kojemu je život u takvoj opasnosti više ništa ne može izgubiti, te mu preostaje beskompromisna i bespoštedna borba. U početku taj ustanak neće biti ni ekskluzivno četnički, ali ni partizanski, nego ustanak koji je moguće kvalificirati kao ustanak ugroženog srpskog naroda. Tako zapovjedništvo 4. oružničke pukovnije 28. lipnja 1941. piše da je ustanak buknuo na području Bileće te da su eliminirane oružničke postaje u selima Krstača, Rilje, Fojnica, Lukavac i Divin. Osim toga, izgorio je jedan avion pored Gacka, a u selu Fojnica srušen je i betonski most. U selu Kobilja Glava bombom je pogođen i jedan kamion pun streljiva.⁵⁰ Četvrta oružnička pukovnija djelovala je na prostoru istočne Hercegovine, a kolika je bila ozbiljnost ustanka govori i činjenica da je ovaj izvještaj poslan izravno u Zagreb iz Sarajeva. Međutim, spirala nasilja je pokrenuta i unatoč ustanku, ustaše ne prestaju s pokoljima. Isti dan kada je poslan izvještaj događa se zločin nad Srbima Stoca. Jedan dio stolačkih Srba, kao i onih iz okolnih sela Poprati, Šćepan Krst, Dabrica, Hrgud itd., a riječ je o 96. osoba, ubijeno je na Vidovom Polju pored Stoca. Par dana nakon Srbi su ubijani i na Humcu pored Ljubuškog. Osim njih tu su bili i čapljinski Srbi.⁵¹ U ovim zločinima sudjelovale su uglavnom domaće ustaše koje su bili susjedi, poznanici, pa čak i kumovi žrtava, ali i ustaše iz drugih krajeva, kao što je zloglasni Herman Togonal iz Zagreba.

⁵⁰ Izvještaj zapovjedništva Četvrte oružničke pukovnije od 28. juna 1941. o dizanju narodnog ustanka i prvim akcijama ustanika u istočnoj Hercegovini. Borbe u Bosni i Hercegovini, tom 4, knjiga 1., Beograd, 1951. 513.

⁵¹ Izveštaj zapovjednika Oružničkog voda Stolac o zločinima ustaša nad Srbima u noći 27. i 28. lipnja 1941. kod sela Stoca i o nasilnom pokrštavanju pravoslavaca. Zločini na jugoslavenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, tom 1, knjiga 1., Beograd, 1951. 1993.

Kakvo je bilo povjerenje srpskog stanovništva u ustaške vlasti svjedoči i izjava stanovitog stanovnika Popova polja, Hrvata Ivana Matića, o sigurnosnom stanju u srpskom selu Poljice

Čuvar stanice, postaje u selu Poljice Ivan Matić, koji je već dugo ovdje i poznaje prilike izjavio je da su u selu poljice svi kod kuće, ali i da vlada veliki strah, psihoza i nepovjerenje. Muškarci su kod kuće, naoružani i drže stražu na ulazu u selo i dan i noć. Isti ti muškarci su više puta razgovarali sa ustaško-domobranskim časnicima koji su im uvijek obećavali miran i siguran život. Seljaci Poljica su zauzvrat obećavali lojalnost vlastima NDH te poštivanje njezinih zakona. No ipak, po njihovim riječima ustaško-domobranske vlasti su se zaustavile samo na obećanjima, pošto su par dana nakon razgovora neki muškarci bili uhvaćeni i sprovedeni na neko stratište odnosno kršku jamu kojim Hercegovina obiluje. Samo selo Poljice nije pretrpilo značajna stradanja kao neka druga okolna sela, ali po riječima dotičnog seljaka, ustaše su privede i likvidirale poštara i njegovog sina. Osim toga, nakon uhićenja, ustaše su temeljito pljačkale i palile sela.⁵²

⁵² Izvještaj zapovjedništva Četrte oružničke pukovnije od 25. juna 1941. sigurnosnoj situaciji u istočnoj Hercegovini. Borbe u Bosni i Hercegovini, tom 4, knjiga 1., Beograd, 1951. 477.

Središte Velike župe Dubrava, Dubrovnik, povodom masovnog razbuktanog ustanka, sa svojom okolicom i zaleđem potpada pod de facto vojnu i civilnu vlast Talijana, što potvrđuje dokument od 7. rujna 1941. U njemu piše da je postignut sporazum između vlada Kraljevine Italije i NDH, a u kojem piše da Talijani, što se tiče nama zanimljivog dijela, kontroliraju liniju Gruda-Grab-Vilusi.⁵³ S druge strane, ustanak se razbuktao. Vlasti NDH su u velikoj panici te sprovode ljude i zbog minornih te pomalo i komičnih stvari. Tako u prosincu 1941. izvjesni fizički radnik Danilo Porobić priveden je na sud sajedno sa Živkom Perovićem iz Nikšića, a zbog širenja vijesti da Nijemci bježe iz Rusije. Osim toga, navodno je na kući velikog župana dubrovačkog Ante Buća pronađen naljepljen letak komunističko-četničkog sadržaja, a zbog čijeg je stvaranja i distribucije privedeno šest komunista. Ništa se ne govori o samom sadržaju letka te po kojim je to fašističkim kriterijima on četnički ili komunistički, kad već ustaško-domobranske vlasti uvijek stavljaju znak jednakosti između ta dva pokreta od kojih je prvi bio izdajnički i zločinački, a drugi ipak pokrenut iz plemenitih pobuda.⁵⁴

⁵³ Proglas komande 2. armije od 7. rujna 1941. o preuzimanju vojne i civilne vlasti u demilitariziranoj zoni Nezavisne Države Hrvatske, tom 5, knjiga 1, Split, 1981: 610.

⁵⁴ Izvještaj zapovjedništva oružničkog krila Dubrovnik od 22. prosinca 1941. o vojno političkoj situaciji na području Dubrovnika od 2. do 22. prosinca 1941., tom 5, knjiga 1, Split, 1981: 968.

Sve veći problemi za funkcionalnost ustaških vlasti

Nije ustanak svugdje bio isti; na nekim područjima bio je intenzivniji, a na nekim manje. O tome svjedoči i izvještaj zapovjedništva 4. oružničke pukovnije od 5. srpnja 1941. U njemu se izriječkom navodi da je hrvatsko-muslimanski živalj na području Gacka i Nevesinja veoma prijateljski nastrojen prema NDH, dok su Srbi u pobuni.⁵⁵ Zanimljivo, ne piše se o Trebinju ili Bileći, čemu je možebitno razlog taj što su ti istočnohercegovački gradovi izbjegli prvi nalet masovnijih zločina, iako je onih po obujmu manjih bilo. Ta situacija će se drastično promijeniti u nekoliko narednih mjeseci 1941. Jedan od primjera ustaničkih akcija na području Trebinja dogoditi će se 28. kolovoza, i to baš na dijelu željezničke pruge koja je povezivala sela na obodu Popovog polja pored Trebinja.. Tako zapovjednik oružničkog voda Trebinje, a koji je potpadao pod ingerenciju već spominjane 4. oružničke pukovnije, piše slijedeće: "21. kolovoza 1941 u 1.40 sati eksplodirao je eksploziv na otvorenoj pruzi između km. 240 — 241 između željezničke postaje Popovo — Poljice i stajališta Diklići, te su 2 tračnice savijene i prekinute, 7 pragova slomljeno i iskidano oko 25 metara tračnica i izbačeno kamenje između tračnica. Istog dana u 5.30 sati eksplodirao je eksploziv na otvorenoj pruzi kod km. 236 između željezničke postaje Popovo — Poljice i stajališta Grmljani. Oba ova slučaja izvršena su na području oružničke postaje Dobromani, općine Šumske, kotara Trebinje. Sa ovim drugim eksplozivom jedna tračnica je prekinuta i savijena, 5 pragova iskidano, razmaknuto oko 17 metara tračnica te izbačeno kamenje između tračnica i pragova, tako da je i na ovom mjestu saobraćaj prekinut."⁵⁶

⁵⁵ Desetodnevni izvještaj zapovjedništva Četvrtoručničke pukovnije od 5. srpnja 1941. o političkom stavu na teritoriju pukovnije i borbama ustanika u gatačkom i nevesinjskom srezu. Borbe u Bosni i Hercegovini, tom 4, knjiga 1., Beograd, 1951. 521.

⁵⁶ Izvještaj zapovjednika oružničkog voda Trebinje Četvrtoručničke pukovnije od 22. kolovoza 1941. o diverzijama ustanika na željezničkoj pruzi Trebinje-Bileća. Borbe u Bosni i Hercegovini, tom 4, knjiga 1., Beograd, 1951. 619.

NOP

Bitno je istaknuti činjenicu da je ustanak na dubrovačkom području bio, iako dosta uskog obujma, pokrenut i vođen uglavnom od prijeratnih komunista vođenih idealima. Iako je Dubrovnik formalno bio u sklopu NDH, prisutnost talijanskih oružanih snaga bila je značajna te bi se de facto moglo reći da su Talijani itekako bili pitani u skladu podaničkog odnosa koji je gajila NDH prema Italiji. Osim Talijana, na području Dubrovnika su djelovale i ustaše, uvodeći rasne odredbe na snagu. Ipak, postojao je dio slobodoljubivih građana koji nisu mogli nijemo promatrati teror nad svojim sugrađanima druge nacionalnosti i vjeroispovijesti te koji su svojim djelovanjem kroz partizanski pokret išli u smjeru univerzalnih ideala poštenja, slobode i humanosti, ali i onoga najvažnijeg za komuniste-klasne borbe. Naredni odjeljci će prikazati početke partizanske borbe na dubrovačkom području se neće baviti jedino Dubrovnikom, nego i okolicom dubrovnika od Konavala do Stona, uključujući i otoke, ali i nama zanimljivo zaleđe. Prikazani će biti najznačajniji trenutci NOP-a, služeći se postojećim dokumentima iz zbirke NOP-a, a na ovu temu su napisane i neke knjige, koje će također biti konzultirane. Objektivno i nepristrano, trebale bi biti glavne vodilje u pisanju svakog znanstvenog rada, a pogotovo o ovakvim temama, oko kojih se i danas lome koplja, a primjetna je i sveopća marginalizacija uloge NOP-a u hrvatskom društvu i relativiziranje zločina suprotne strane. Poprilično odvojeni od ostalih dalmatinskih centara NOP-a, dubrovački partizani su imali težak zadatak organiziranja te su u delikatnim uvjetima u kojima su gradom paradirale razne kvislinske formacije stvorili pokret koji će pridonijeti konačnom oslobođenju 1944. O dubrovačkom antifašističkom pokretu svjedočili su i brojni spomenici NOP-u podignuti za vrijeme bivše države, a koji su nažalost brutalno razarani 90-ih godina. Upravo ta razaranja postali su eklatantan primjer odnosa vlasti Republike Hrvatske prema tekovinama NOP-a i sve brojnije revizionističke struje u historiografiji.

Ono što je sigurno i što potvrđuje tezu da je ustanak zapravo bio odgovor na ustaško nasilje govori i stanje ustanka na etnički homogenom prostoru Konavala, Župe dubrovačke, Dubrovnika, Dubrovačkog primorja i Pelješca. Kroz cijelu 1941. godinu, a i dobar dio 1942. ovdašnji ustanak bio je vrlo ograničenog karaktera koji nije imao potencijala za zahvatiti šire mase ili okolna područja. Ivan Lavčević o tome jasno piše da na Pelješcu nema ozbiljnih akcija izuzev onih simboličnog karaktera kao što su paljenja vatre na dan Oktobarske revolucije. Pelješac će tek kasnije postati glavnim žarištem antifašističke borbe. Sami Pelješac je brojio 48 članova komunističke partije kojima je trebalo vremena i slabljenja talijanske vojske za pokrenuti ustanak.⁵⁷ Zasigurno je da je moguće povezati ustanak na hercegovačkom području sa onim na pelješkom tj. dubrovačkom pošto su ustanici u Hercegovini za sebe vezali dobar dio ustaških te talijanskih snaga. Na konavoskom području također nema većih akcija. Kroz cijelu prvu godinu rata na ovome području o akcijama ustanika govori samo izvještaj Druge oružničke pukovnije od 16. rujna. Tako oružnici izvještavaju da je 14. rujna nepoznati počinitelj pod okriljem mraka postavio eksploziv na rupu svodnog zida kamenog mosta na cesti Herceg Novi-Dubrovnik te isti ošteti. Svod je oštećen, no promet preko mosta se nastavio za jedan dan, što svjedoči o loše izvedenoj akciji i posvemašnjoj neorganiziranosti ustanika na ovom području i njihovoj slabo organizaciji. Da zaista nisu predstavljali veliku prijetnju talijanskim i NDH vlastima, svjedoči i to da je u Cavtatu, drugom najvećem mjestu nakon Dubrovnika, bilo stacionirano svega 10 karabinjera.⁵⁸

⁵⁷ Bilješke Ivana Lavčevića, člana Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju iz prosinca 1941. o stanju NOP-a u nekim krajevima Dalmacije, knjiga 1, tom 5, Split, 1981: 362.

⁵⁸ Izvještaj zapovjedništva Druge oružničke pukovnije u Kninu od 16. rujna 1941. RAVSIGUR NDH o miniranju mosta preko potoka na putu Herceg Novi-Dubrovnik, knjiga 1, tom 5, Split, 1981: 908

DJELOVANJE NOP-A

Kroz ratovanje partizanske grupe su u nekim dijelovima Dalmacije oslabile, kao što je to u području Konavala dok su na Pelješcu ojačale. Nakon uhićenja komunista početkom 1942. u Dubrovniku je smanjeno partizansko djelovanje, kao i broj odlazaka omladinaca u partizane. Istovremeno, Narodnooslobodilački pokret je snažio na području poluotoka Pelješca, bez obzira na odmazde i zločine počinjene od strane Talijana i Nijemaca. Razdoblje rata u Dubrovniku i okolici bilo je obilježeno glađu stanovništva, upravo zbog nepovoljnog položaja, odsječenosti od zaleđa i opskrbe morem. Svakodnevnica je za vrijeme rata bila teška, gospodarstvo je bilo u lošem stanju, vladala je nestašica hrane te su bila neprekidna ratna razaranja, ako ona izazvana savezničkim bombardiranjem, tako i ona izazvana partizanskim diverzijama.⁵⁹

„Za zimskih mjeseci 1941./42. dalmatinski partizani nisu bili dokoni. Postojan, iako ne jak, priliv novih boraca urodio je stvaranjem novih odreda u siječnju 1942. godine: Bukovičkog i Kninskog; dok se u području Vrgorca, Imotskog, Makarske, Metkovića i na Pelješcu osnivaju partizanske grupe i vodovi; a na otocima partizanske grupe.“ (Slomljena osovina - 3) Nakon ovih novoosnovanih odreda partizanske postrojbe u Dalmaciji imale su petstotinjak vojnika. Ne čini se velik broj za klasično ratovanje, dapače, izrazito malen broj, ali kako je ranije navedeno, partizani su najčešće ometali komunikaciju i tako ometali ratovanje. Upravo maleni broj osiguravao je bolje ometanje komunikacije suprotnih strana i neprijateljskih poslova. Koliko je njihovo djelovanje bilo značajno govori i činjenica da su talijani uključivali četnike u borbu protiv partizana te se tako reorganizirali. Već iduće proljeće broj partizanskih odreda i njihovih članova se povećao za duplo te je došlo do osnivanja organa narodne vlasti za oslobođene, poluoslobođene i okupirane dalmatinske krajeve – Narodnooslobodilačkih odbora, skraćeno NOO. Zadatak osnovanih odbora bila je organizacija narodne uprave i bili su nadležni za šire područje društveno značajnih pitanja, kao što su obrazovanje, ekonomija, zdravstvena skrb, održavanje reda i mira, kulturno-umjetnički rad... Glavna težnja odbora bila je okupiti sve građanske političke opcije, a ne samo komuniste, s ciljem stvaranja narodnooslobodilačko

⁵⁹ Marija Benić Penava. »Društveno ekonomska situacija u Dubrovniku u Drugom svjetskom ratu.« Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, No. 55/2, 2017: 134.

Druga strana ustanka-zločini

Ni ustanici nisu bili imuni na zločine, a najveći problem tih zločina je što nisu stradali njihovi počinitelji nego nevino seosko stanovništvo.

Tako je pri zauzimanju Avtovca, kod Gackog 28. VI. 1941. zaklano i ubijeno 47 Muslimana, među kojima je bilo žena i djece, dok je mjesto i okolna sela nastanjena Muslimanima opljačkana i potom spaljena. Prema izvješćima komunističkih i vojnih rukovodstava hercegovačkih ustanika izvršeni su ovi veći zločini nad Muslimanima i Hrvatima. Po zauzimanju Berkovića (Dabra) 28. VIII. 1941. "crnogorske komitske čete" s domaćima izvršili su opći "pokolj i paljevinu" kada je "poklano preko 300 muslimanskih žena, ljudi i djece".Iste čete su po zauzimanju Plane 29. VIII i grada Bileće dan kasnije (izuzev tvrđave i vojarne gdje je uz oko 500 vojnika NDH našlo spas oko 4.500 muslimana do dolaska Talijana), "poklale oko 40 lica neboraćkog stanovništva", opljačkavši i potom zapalivši muslimanske kuće. Spiralu nasilja na ovim prostorima bilo je teško zaustaviti. To se pokazalo kroz povijest, odnosno kroz cijelo 20. stoljeće. Ustanak srpskog naroda itekako se okaljao brojnim zločinima nad hrvatskim i muslimanskim pučanstvom. U nekim slučajevima ti zločini po obujmu, intenzitetu i okrutnosti nisu bili ništa manji i od onih ustaških. Modus operandi bio je takav da se upadalo u nezaštićena hrvatska i muslimanska sela te se izvodio pokolj, najčešće nad kraškim jamama u blizini sela u koje su tijela naposljetku i bacana. Jedan od takvih pokolja dogodio se na jami Čavkarici koja se nalazi između Bileće i Berkovića u Hercegovini. 3. rujna 1941., ustaničke snage, onaj dio koji su se do tada formiralo kao četnički, na zvijerski su način ubile i u spomenutu jamu bacile preko 450 muslimana-Bošnjaka iz okolnih sela.⁶⁰ O zločinima ustanika eksplicitno govori jedina preživjela osoba iz ove jame, Hadžera Čatović-Bijedić: "Čim sam prišla jami i vidjela šta me čeka ja sam se od straha onesvijestila. Kad sam pala u jamu potres me je osvijestio. Dno jame je bilo malo šire od otvora. Ja sam se odmah pomakla u stranu da me ne bi udarali oni što će doći iza mene, što su ih bacili. Osjećala sam pored straha i velike bolove u lopatici, jer sam prilikom pada izgubila ruku u lopatici. Osim mene bila je još živa i jedna žena, isto Čatuša, koja je bila noseća. Ona je mnogo jaukala i previjala se od bolova zadobivenih prilikom pada. Ona je umrla drugi dan. Ja sam i dalje živjela, hranila sam se hljebom kojeg sam ponijela sa sobom kad sam pošla, jer sam se nadala da će mi trebati usput. To isto su učinili mnogi od nas. Dosta sam našla hljeba u džepovima mrtve djece, te sam se i s time hranila. Dva puta su mi čobani bacali po malo hljeba."⁶¹

⁶⁰ Izet Kubat i Salko Čampara Hako. *Genocid nad Bošnjacima u istočnoj Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2015: 384.

⁶¹ Ibid, 384.

Kako u istočnoj Hercegovini uz granicu s Crnom Gorom, tako će ustanički zločini zahvatiti i onaj dio Hercegovine u Popovom polju; tako će ustanici velikosrpske orijentacije tj. četnici 7. rujna 1941. opljačkati i zapaliti hrvatsko selo Dubljane u Popovom polju, dok je stanovništvo pred naletom istih pobjeglo⁶² u smjeru Ravnog i dalje prema Dubrovniku. 9. i 10. rujna opljačkali su i spalili sela Kruševicu i Žabicu naseljena muslimanima. Sva tri sela nalazila su se u tadašnjem kotaru Ravnom, a koji je bio sastavni dio Velike župe Dubrava. Ustanici su 8. rujna 1941. na području stolačkog kotara opljačkali i zapalili 20 hrvatskih kuća i 70 štala u selu Bitunja i cijelo selo Grablje. Sličnu sudbinu su doživjela i druga sela toga područja: "Prema dokumentima vlasti NDH na području istočne Hercegovine do kraja 1941.g. broj evidentiranih ubijenih ljudi iznosio je 1.056 zaklanih i ubijenih muslimana te preko 100 ubijenih Hrvata. Istodobno su iz cijele istočne Hercegovine potekle kolone tisuća izbjeglica u susjedne gradove, poglavito Čapljinu, Mostar i Dubrovnik."⁶³

⁶² Ivica Puljić, Stanislav Vukorep i Đuro Bender. Stradanje Hrvata u istočnoj Hercegovini u Drugom svjetskom ratu i poraću. Zagreb: Zajednica Hrvata istočne Hercegovine, 2001: 307.

⁶³ Ivica Puljić i Stanislav Vukorep. *Dubljeni*. Mostar: Humski zbornik X, 2006: 88.

Razlika ustanka na užem dubrovačkom području i zaleđu

O tome da, iako ustanak nije bio ni približno razbuktan kao u zaleđu, koji je opisan u prethodnim poglavljima, opskrba ni svakodnevni život nisu funkcionirali, govori: Okolica Dubrovačkog kotara je u tom pogledu sasvim mirna. Četničkih akcija na tom području nije bilo. 3) Komunisti na ovom području ne ispoljavaju se niti poduzimaju kakve samostalne akcije. Djeluju jedino sa četnicima gdje navodno uzimaju velikog učešća. 4) O akciji, radu i kretanju sumnjivih osoba itd. nije ništa primjećeno. Kontrola u tom smjeru je velika. 5) Prehrana naroda je slaba. Na pijacama je vrlo slab dovoz voća i ostalih artikala. Narod oskudijeva naročito u kruhu, masti, maslu, ulju, šećeru, krumpiru i drugom. Cijene se dižu kako se kome prohtije. Zelenaši i crnoberzijanci, istinske režimlje bivše Jugoslavije i sada nesmetano rade i zarađuju ogromne svote, a izdavaju se za velike Ustaše. Neki su prije osuđivani zbog rada na crnoj berzi i određeni na prisilan boravak zbog dizanja cijena robi u bivšoj Jugoslaviji, pa su i danas veleobrtnici. Treba preduzeti potrebne mjere i odrediti cijene svim artiklima, pa tko se ogriješi o tome preduzimati najstrožije kazne. Ne smije se dogoditi da nekoliko nepoštenih špekulanata stalno jaši narodu na vratu i da oni diktiraju cijene kako hoće. U interesu samog naroda je, da sama država preuzme ovo u svoje ruke i odredi svoje organe, koji će nadzirati ovakav nesavjestan rad pojedinaca. Izgleda da se je ugnjezdila grabežljivost i utrka tko će više zaraditi, što sve ide na štetu širokih narodnih slojeva, državnih interesa i narodnog osjećaja prema domovini. Ovim su najteže pogođeni siromašni radnički slojevi kao i državni službenici, koji sa svojim berivima teško mogu podmiriti svoje potrebe za izdržavanje. Ne samo da su živežne namirnice pretjerane nego i ostala roba, tako da jedan radnik i državni službenik nije u stanju da kupi odjela, rublja ni obuće za svoju potrebu uslijed velike i pretjerane cijene.⁶⁴

⁶⁴ Izvještaj zapovjedništva Mornarice NDH od 4. listopada 1941. Glavnom stožeru Ministarstva domobranstva NDH O političkom stanju na teritoriju lučkih zapovjedništava Dubrovnik, Makarska i Crikvenica. Borbe u Dalmaciji 1941., tom 4, knjiga 1, Split, 1981: 917.

Ustanak se ne smiruje

1942. nije donijela smirivanje ustanka. Iako se broj ustaških zločina smanjio, te su ustaške vlasti na ovom području bile suspregnute talijanskom reokupacijom i kontrolom područja od strane talijanskih vlasti, ustanici razvijaju svoju aktivnost i dalje. Partizanske jedinice jačaju i konfrontiraju se sa četničkim: "Koristimo priliku da vam po drugovima iz Nevesinja pošaljemo kratak izvještaj o akcijama čišćenja koje je izvršio Udarni bataljon na teritoriju Bilečkog i Stolačkog bataljona. Zahvaljujući i dobro organiziranoj obavještajnoj službi i pripremi za akciju, čišćenje je u potpunosti uspjelo. Nijedna od vodećih ličnosti četničko-petokolonaške bande nije umakla. Sva njihova a „vojska“ razoružana je bez ijednog metka. Navala novih partizana u štabove bataljona tolika je, da bataljoni, i pored našeg traženja, nijesu stigli da još pošalju iscrpne izvještaje. Uhapšeno je svega 16 najistaknutijih razbijača Narodnooslobodilačke borbe. Četvorica od njih osuđeni su na smrt i odmah strijeljani. Strijeljanje nije izvršeno javno, iako je Štab odreda bio za to. Dvanaestorica ostalih osuđeni su uslovno na godinu dana, uz to na globe u korist partizanske vojske. Likvidirani su: 1) Dušan Krnjević, 2) Jefto Pelagić, 3) Vjeko Đurić, komandant četničkog bataljona, 4) Đorđo Vukmanović, agent Gestapoa. Osuđeni na smrt uvjetno z a godinu dana: 1) Dušan Pekić, 2) Tomo Vujević, 3) Panto Đurić, i da preda svu upaljačku spremu koje ima mnogo, 4) Dušan Ivković, 5) Vlado Ivković da preda 3 puške, 2 vola, 200 kila žita i 500 kg sijena, 6) Nikola Ivković, 7) Mićo Rogan, i da preda 1 volu i 100 kg žita, 8) Obren Rogan, i da preda 1 vola i 100 kg žita, 9) Krsto Pejović, i da preda 10 brava, 50 kg žita i 500 kg sijena, 10) Đorđo Pejović, — 10 brava, 50 kg žita i 500 kg sijena, 11) Sava Mitković, — 1 vola i 100 kg žita, 12) Panto Vučurović, — 1 vola i 100 kg žita."⁶⁵

⁶⁵ Izvještaj štaba hercegovačkog NOP odreda od 3 februara 1942. operativnom štabu NOP odreda za Hercegovinu o čišćenju teritorije stolačkog i bilečkog bataljuna od izdajničkih elemenata. Borbe u Bosni i Hercegovini, tom 4, knjiga 3., Beograd, 1952. 154.

Jačanje partizanskog pokreta na dubrovačkom području (užem)

S druge strane primjetno je jačanje partizanskog pokreta u priobalnom pojasu, dakle u Dubrovniku i njegovoj okolici. Partizanski oficiri poprilično su samokritični u svojim izvještajima koji su, kad je partizanski pokret slab i mlak, prožeti negativnim tonom. Samim time pisani su bez uljepšavanja i sličnog, te se mogu smatrati validnim izvorima. Partizanski pokret u Dubrovniku djelovao je u središnjici vlasti NDH, te je samim time prolazio kroz poteškoće koje proizlaze iz te činjenice. Ipak, u cijeloj Dalmaciji partizanske akcije postaju sve brojnije, o čemu svjedoče i talijanski izvori: "Policijske snage su nedovoljne za održavanje javnog reda i suprotstavljanje nepredviđenim slučajevima. Smatra se neophodnim, naročito zbog nedostatka sredstava komuniciranja, prisutnost jednog bataljona, koji bi mogao da bude raspoređen na slijedeći način: komanda i dvije čete, bez dva voda, u Korčuli; jedan vod u Račištu; jedan vod za nadzor nad telefonskim kablom prema susjednom poluotoku Pelješcu, koji je već u toku; jedna četa, bez jednog voda, u Blatu; jedan vod u Vela Luci. Isti prijedlog je komandi divizije »Marche« — Dubrovnik dostavio potpukovnik Capisati komandant taktičke grupe koja se sada nalazi na Korčuli radi izvršenja akcija pročešljanja otoka."⁶⁶

I drugdje na dubrovačkom području partizani su aktivni: Partizani su prekinuli telefonski i telegrafski saobraćaj na slijedećim linijama: Sinj—Knin, Knin—Gračac, Drniš—Knin, Metković—Topola, Sinj—Livno, Split—Sušak. Zatim su partizani prekinuli željezničku prugu Hum—Metković, Hum—Trebinje, Trebinje—Dubrovnik.⁶⁷ Iz ovih podataka može se iščitati da je partizanski pokret imao tendenciju rasta u cijeloj Dalmaciji, a ne samo na dubrovačkom području. Samim time, bio je dio trenda rasta i razvoja partizanskog pokreta u Hrvatskoj koji je najprije bio vezan za mjesta sa srpskom etničkom većinom kao što su Banija i Kordun, a koji su bili teško pogođeni ustaškim zločinima.

⁶⁶ Izvještaj karabinjerske grupe u Splitu od 13. rujna 1942. gubernatoru Dalmacije o pogoršanoj situaciji na Korčuli. Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji, tom 4, knjiga 2., Split, 1982. 525.

⁶⁷ Izvod iz lista "Naš izvještaj", glasila PK KPH za Dalmaciju br. 128 od 23. siječnja 1942. o vojno političkoj situaciji u Dalmaciji. Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji, tom 4, knjiga 2., Split, 1982. 44.

O tome da partizanski pokret jača govore i talijanski izvještaji: "Nedavna čišćenja u zoni Trpanj—Lovišta izazvala su cijepanje formacije od oko 150 naoružanih ljudi koja je operirala na poluotoku, na male grupice koje su se rasturile u raznim pravcima. Situacija, koja je sada znatno bolja, (također i zbog toga, što se partizani uzdržavaju od neprijateljstava, bojeći se našeg protivdejstva i odmazde nad taocima, mogla bi se pogoršati u slučaju povratka oružanih ljudi sa Biokova. Komandant partizana je Ivo Mordin koji raspolaže brzim motornim čamcem, pomoću koga održava vezu s obalom. Zona Korčula: Efekat neprekidnih čišćenja i energičnih mjera poduzetih protiv partizanskih pomagača, utjecao je odlučno na napadačku aktivnost protiv naših garnizona 300—400 partizana i koji se kreću otokom. U periodu od 15. do 31. pr. mj. desili su se samo napadi i ubojstva naših obavještajaca ovdašnjih ljudi, poneki usamljeni slučaj pljačke i nešto slučajeva subverzivne propagande. VI U unutrašnjosti teritorije arm. korp. prisustvo partizanskih grupa izrazilo se je: — u zoni Diklići (Dubrovnik RQ-GK), gdje je 22. i 30. prošl. m. bio izbačen iz šina voz Dubrovnik—Mostar; nije poznata točna jačina grupe koja bi morala biti malobrojna; — u zoni Slivnica (Dubrovnik — RQ-FX) gdje su primjećene partizanske »trojke«; — u zoni Vlahovići (Nevesinje SL-AB) gdje je primjećeno 50 partizana ; — u zoni obuhvaćenoj Vrgorcem i ušćem Neretve, gdje bi se nalazilo oko 500 naoružanih ljudi. Jedna formacija od oko 200 ljudi bila bi koncentrirana u zoni Desne (Mostar MH-AF-AD) sa ciljem da onemogući slobodno kretanje između partizanskih formacija na Biokovu i na Neretvi."⁶⁸ Talijanski izvještaji nam navode i ime jednog od glavnih partizana poluotoka Pelješca, a to je Ivo Mordin-Crni. Partizanski pokret postaje respektabilna sila i polako preuzima vojno-politički primat.

⁶⁸ Izvod iz lista "Naš izvještaj", glasila PK KPH za Dalmaciju br. 128 od 23. siječnja 1942. o vojno političkoj situaciji u Dalmaciji. Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji, tom 4, knjiga 2., Split, 1982. 44.

Jačanje partizanskog pokreta na cjelokupnom prostoru NDH

Osim ovih izvještaja lokalnog karaktera u istome tonu su pisani i izvještaji o općem stanju na području velikih župa NDH: "Premda na oko izgleda da je na području Velike Župe Dubrava stanje javne sigurnosti uglavnome bez većih nereda ipak to stanje nije ni najmanje zadovoljavajuće nego daje mnogo temelja zabrinjavanju za budućnost. Jačih djelatnosti partizana doduše nema osim na poluotoku Pelješcu gdje se još stanje nije uredilo te je i skorih dana napadnuta talijanska posada kod kabela između Orebića i Kučišta od: četrdesetak partizana. Ovi su ubili jedinog vojnika, koji je bio na straži, dok su po nekim viestima četiri, a po nekim petnaestak razoružali i oteli im odjeću i obuću. Ovi ostali vojnici su bili iznenađeni i zatečeni su pri kupanju. Nije još sigurno da li su tom prigodom partizani oteli Talijanima dvije ili četiri strojne puške. Prema još neprovjerenim vijestima nadošle talijanske čete su vršile represalije paljenjem šume u okolini, a i neke su osobe pozatvarane. Sve ovo pogoršalo je stanje ribanja na cijeloj obali ove Župe, te je na osnovu neke naredbe Vrhovnog zapovjedništva II. Armade izdan nalog da se sve lađe privedu u siela talijanskih zapovjedništava čime će u stvari ribanje biti onemogućeno."⁶⁹

⁶⁹IZVJEŠTAJ VELIKE ŽUPE DUBRAVA U DUBROVNIKU OD 20. KOLOVOZA 1942. MINISTARSTVU UNUTRAŠNJIH POSLOVA NDH O STANJU NA PODRUČJU ŽUPE. Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji, tom 4, knjiga 2., Split, 1982. 618.

Napadna djelovanja partizanske vojske

Partizanski pokret je spoznao činjenicu da nakon talijanske kapitulacije 3. rujna 1943. slijedi ona njemačka. U tome svijetlu je napisano i pismo štaba 8. korpusa NOVJ iz studenog 1943.: "1) Primili smo dopis od 19. X., potpisanog od druga Vlade Šegrta, kao zamjenika komandanta III Divizije i Bilten Vaših borbi od 1. VI do 30. VII. 2) Radi potrebe uže saradnje, želimo Vas upoznati sa situacijom u Dalmaciji: a) Nijemci su dosadanjim radom pokazali da se do izvjesne mjere interesuju za Dalmaciju, a naročito za obalu. Za prebacivanje trupa dosada su upotrebljavali dva puta. Prvi ide od Bihaća preko Like, u sjevernu Dalmaciju, Zadar, Knin, Drniš, Šibenik. 2 Drugi od Mostara ka Metkoviću, Imotskom, Sinju i Splitu. 3 b) U prvo vrijeme neprijatelj je zauzimao samo veće garnizone, ali se sada zainteresovao i za obalu i otoke, i to iz dva razloga, da bi omogućio sebi morske komunikacije, a nama onemogućio vezu i dolazak savezničke pomoći iz Italije. Od kraja oktobra vodile su se više od 20 dana uporne borbe na Pelješcu, gdje je neprijatelj, uprkos velikih žrtava, uspio zauzeti čitav poluotok. 7. ov. mj. zauzeo nam je Trogir i obalu između Trogira i Šibenika i otok Drvenik. 5 Pred desetak dana započeo je pokret neprijatelja na obalu između Splita i Metkovića, Sinja i Imotskog. 6 U tim borbama angažovana uglavnom SS.⁷⁰ Međutim, partizanske snage opet pokazuju odlučnost naspram oslobađanja područja Velike župe Dubrava. Tako se već u studenom vode žestoke borbe u koje je uključeno i partizansko zrakoplovstvo: 8. XI. neprijateljsko zrakoplovstvo napalo neprijateljskog je želj. postaju Knin, luku i želj. postaju Šibe zrakoplovstva: nik i Primošten (18 km j. od Šibenika). — Požari na zgradama u Kninu su ugašeni. U luci Šibenik je 1 brod teško a 1 lakše oštećen, dok je želj. postaja također pogođena. U Primoštenu uništena je jedna obalna bitnica. Do sada poznati gubitci: 1 mrtav i 2 ranjena. 19. XI. neprijateljski zrakoplovi bombardirali su želj. postaju Ravno (30 km s. z. od Dubrovnika) i uništili postaju i 2 vagona. U vremenu od 6—14. XI. srušeno je 6 neprijateljskih lovačkih zrakoplova, a 3 dalja su vjerojatno srušena.⁷¹

⁷⁰ Pismo štaba 8. korpusa NOVJ od 18. studenog 1943. štabu 10. hercegovačke brigade o borbama u Dalmaciji i o značaju zajedničkih dejstava na pravcu Mostar-Metković. Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji, tom 4, knjiga 9. 150.

⁷¹ Izvješčaj 8. korpusa NOVJ o vojnoj situaciji u Dalmaciji. Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji, tom 4, knjiga 9. 161.

Oslobođenje Dubrovnika

Maršal Josip Broz Tito je 8. listopada 1944. zapovjedio da 26. dalmatinska divizija oslobodi srednjodalmatinske (Šolta) i južnodalmatinske otoke (Elafitsko otočje) i da zajedno s 29. hercegovačkom narodnooslobodilačkom udarnom divizijom oslobodi grad Dubrovnik. Prije toga jedinice 26. dalmatinske divizije tijekom rujna već su bile oslobodile Korčulu, Mljet, Pelješac, Hvar i Brač, a krajem mjeseca stigle su ispred Stona. Maršal Josip Broz Tito želio je Dubrovnik što prije osloboditi njemačko-ustaške okupacijske vlasti, a radi onemogućavanja četničkog plana da se na tome području povežu i ostvare suradnju sa savezničkim jedinicama koje su se baš tu trebale iskrcati. Istodobno je dubrovačkomu području prijete opasnost da se njemačka vojska balkanskog područja s dijelom snaga iz Grčke i Albanije povlači preko Boke Kotorske i Dubrovnika prema sjeveru i ostatku slobodnog teritorija. Uoči presudne bitke za Dubrovnik nametalo se i pitanje osiguravanja komunikacija sa ostatkom budućeg jugoslavenskog teritorija, tj. sa Srbijom, Crnom Gorom i Bosnom, u odnosu na potpuno logističko snabdijevanje jedinica NOVJ-a budući da su se one mogle nesmetano snabdijevati jedino preko dubrovačkog pravca. U borbama za osvajanje uporišta okupacijsko-kolaboracionističkih snaga u Dubrovniku zajednički su sudjelovale hercegovačke i dalmatinske jedinice NOVJ-a, a to su prekaljene u prijašnjim borbama 10., 11., 12., i 13. hercegovačka brigada iz sastava 29. narodnooslobodilačke udarne hercegovačke divizije pod čijom su kontrolom bile jedinice 2. dalmatinske proleterske udarne brigade, Primorske operativne grupe Drugog crnogorskog korpusa, Dubrovački partizanski odred, Konavoski partizanski odred i Grupe južnodalmatinskih otočnih odreda Osmog dalmatinskog korpusa. Uz navedeno na otoku Mljetu je djelovao Peti pomorsko-obalni sektor, a zapadno od Osojnika u zaleđu Dubrovnika jedinice Komande mjesta Dubrovnik i političko (partijsko) rukovodstvo Dubrovnika i dubrovačkog okruženja. Svi zajedno činili su snagu od oko 5000 vojnika. Na suprotnoj strani bilo je oko 4500 vojnika.

Zaključak

Na temelju svega ranije navedenoga valja zaključiti da je dubrovačko zaleđe kao sastavni dio Velike župe Dubrava bilo pogođeno velikim ratnim sukobima tokom Drugog svjetskog rata upravo zbog ustaškog nasilja, a kojee je prouzrokovalo ustanak širih razmjera koji ustaše više nisu mogli kontrolirati. Stoga, jasno je da je vlast organa NDH u smislu velikih župa, a kojima se htjelo postići i naglasiti jedinstvo hrvatskog državnog teritorija na potezu od Sutle do Drine, bila nefunkcionalna i potpuno odvojena na liniji središte-zaleđe. Ustaničci u prvom redu otežavaju komunikaciju, a potom je i u potpunosti uništavaju, a oružničke te ustaške i domobranske postave bile su prisiljene na bijeg. Prvotne ustaničke grupe činilo je ruralno stanovništvo, lišeno ideoloških pobuda, koje je bilo prisiljeno boriti se za goli opstanak. Kasnije dolazi na četničko-partizansko raslojavanje, u kojemu će na promatranom području prvotno prevlast odnijeti četnici, a krajem rata i partizani. Ustanak svakako nije bio potpuno čist te je itekako obilježen brojnim ustaničkim zločinima nad hrvatskim i muslimanskim pučanstvom. Drugi svjetski rat na ovim je prostorima ostavio neizbrisiv trag, u Dubrovniku tim manje pošto je ipak bio u manjem opsegu zahvaćen ratnim stradanjima, koja su u prvom redu bila zločinačke naravi.

Sažetak

Dubrovnik i njemu pripadajuće zaleđe, administrativno uklopljeno u Veliku župu Dubrava u sastavu satelitske države Trećeg reicha, Nezavisne Države Hrvatske, predstavljaju poprište zanimljivih događaja tijekom Drugog svjetskog rata. Kompleksnost u smislu prisustva svih zaraćenih strana, etnički heterogenog zaleđa te zločina i osvete bude istraživački interes. Unatoč tome, tema nije adekvatno obrađena ni u hrvatskoj, a ni u svjetskoj historiografiji. Specifičnost ovog područja i njegovih događanja u ratu može se donekle preslikati i na šire područje Nezavisne Države Hrvatske, ali ne i skroz. Sva nefunkcionalnost uređenja i samog postojanja NDH može se vidjeti kroz zločine koji će dovesti do ustanka takvih razmjera da vlasti NDH više neće moći osigurati red i mir na tom području. De facto, vlast NDH će biti toliko uzdrmana do granica da će, izuzev manje važnih institucija prestati postojati.

Summary

Dubrovnik and its hinterland, administratively included in the Great parish of Dubrava as part of the satellite state of the Third Reich, the Independent State of Croatia, are the scene of interesting events during the Second World War. Complexity in terms of the presence of all warring parties, ethnically heterogeneous hinterland, and crime and revenge is of research interest. Despite this, the topic has not been adequately addressed either in Croatian or world historiography. The specificity of this area and its events during the war can be somewhat reflected in the wider area of the Independent State of Croatia, but not completely. All the dysfunctionality of the arrangement and the very existence of the NDH can be seen through the crimes that will lead to an uprising of such proportions that the NDH authorities will no longer be able to ensure order and peace in that area. De facto, the power of the NDH will be so shaken to the limit that, with the exception of less important institutions, it will cease to exist.

Literatura

Bibliografija

Alijagić, Amina i Blažević, Robert. »Antižidovstvo i rasno zakonodavstvo u nacističkoj njemačkoj, fašističkoj Italiji i ustaškoj NDH.« Zbornik Pravnog fakulteta Rijeka 31 (2010).

Anić, Nikola. *Dubrovnik u Drugom svjetskom ratu od okupacije do oslobođenja (1941.-1945.)*. Dubrovnik: Udruga antifašista Dubrovnik, 2013.

Ćosić, Stjepan. »Slom Dubrovačke Republike prema iskustvima suvremenika« Kolo: časopis Matice hrvatske 18 (2008).

Đurasović, Barbara. »Prava Crvena Hrvatska i čisti pravaši. « Doktorski rad, Sveučilišni doktorski studij Povijest stanovništva Sveučilišta u Dubrovniku, 2018.

Marijan, Davor. "Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941." Časopis za suvremenu povijest 35 (2003).

Mirošević, Franko. *Dubrovački kotar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Dubrovnik: Udruga antifašista Dubrovnik, 2016.

Mirošević, Franko. "Političko opredjeljenje birača kotara dubrovnik 1931-1940." Časopis za suvremenu povijest 1 (2011).

Kapović, Mato. Radnički pokret u Dubrovniku 1874.-1941. Dubrovnik: Historijski arhiv Dubrovnik, 1985.

Kubat, Izet i Čampara, Salko Hako. *Genocid nad Bošnjacima u istočnoj Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2015.

Perić, Ivo. »Dubrovačka periodika od 1848.-1918.« Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 18 (1980).

Puljić, Ivica i Vukorep, Stanislav. Stradanje Hrvata u istočnoj Hercegovini u Drugom svjetskom ratu i poraću. Zagreb: Zajednica Hrvata istočne Herecegovine, 2001.

Tolja, Nikola. *Dubrovački Srbi katolici: istine i zablude*. Dubrovnik: vlastita naklada, 2011.

Serdarević, Ivana. »Dubrovačka Republika i Osmansko Carstvo.« Završni rad, Preddiplomski studij Odjela za povijest Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, 2018.

Skoko,Savo. *Pokolji hercegovačkih Srba 1941*. Beograd: Društveno preduzeće Stručna knjiga, 1991.

Šepić, Dragovan. »Jugoslavenski pokret i Milan Marjanović 1901.-1919.« Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne znanosti HAZU 3 (1960).

Šepić, Dragovan. »Frano Supilo. U povodu stogodišnjice rođenja.« Časopis za suvremenu povijest 2 (1970).

Izvori

Naš pravac. Crvena Hrvatska 14/4 (23. siječnja 1904.): 1

Izveštaj zapovjedništva Prve hrvatske oružničke pukovnije od 16 kolovoza 1941 god. o zločinima ustaša i akcijama partizana u Kordunu. Borbe u Hrvatskoj, tom 5, knjiga 1., Beograd, 1952. 339.

Izveštaj Vanrednog suda za Dalmaciju od 20 listopada 1941 god. o držanju komunista na strijeljanju. Borbe u Hrvatskoj, tom 5, knjiga 1., Beograd, 1952. 477.

Izveštaj mjesnog zapovjedništva Hrvatskog domobranstva u trebinju od od 26. lipnja 1941. o ustanku naroda u trebinjskom, bilečkom, gatačkom i nevesinjskom srezu i prijedlog za formiranje potjernih odjeljenja. Borbe u Bosni i Hercegovini, tom 4, knjiga 1., Beograd, 1951. 512.

Izveštaj zapovjedništva Četvrte oružničke pukovnije od 28. juna 1941. o dizanju narodnog ustanka i prvim akcijama ustanika u istočnoj Heregovini. Borbe u Bosni i Hercegovini, tom 4, knjiga 1., Beograd, 1951. 513.

Izveštaj zapovjednika Oružničkog voda Stolac o zločinima ustaša nad Srbima u noći 27. i 28. lipnja 1941. kod sela Stoca i o nasilnom pokrštavanju pravoslavaca. Zločini na jugoslavenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, tom 1, knjiga 1., Beograd, 1951. 1993.

Izveštaj štaba hercegovačkog NOP odreda od 3 februara 1942. operativnom štabu NOP odreda za Hercegovinu o čišćenju teritorije stolačkog i bilečkog bataljuna od izdajničkih elemenata. Borbe u Bosni i Hercegovini, tom 4, knjiga 3., Beograd, 1952. 154.

Izvod iz lista "Naš izvještaj", glasila PK KPH za Dalmaciju br. 128 od 23. siječnja 1942. o vojno političkoj situaciji u Dalmaciji. Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji, tom 4, knjiga 2., Split, 1982. 44.

Izvod iz lista "Naš izvještaj", glasila PK KPH za Dalmaciju br. 128 od 23. siječnja 1942. o vojno političkoj situaciji u Dalmaciji. Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji, tom 4, knjiga 2., Split, 1982. 44.

